

83.32=63.21/3
T 640

TÖRÖL JEP

8

ТӨРӨЛ ЈЕР

8 класс

*Алтай Республиканын албаты
үредүзинин башкартузы јөптөгөн*

Алтай Республиканын «Уч-Сүмер» бичик
чыгарузы 1993

83.3(2=632.1)-3 А42

83.3 Алт
К-162

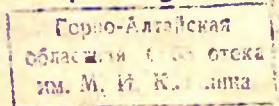
~~83.3(2Рсс Алт) А420~~

Р609

ТБ10

Бичикти Нина Михайловна Киндикова
тургускан

1472

4306020000—002

М 138(03) 93

— 93

ISBN 5—7405—0588—7

© Книжное издательство «Юч-Сюмер»
Республики Алтай 1993

СОЛТОННЫҢ УУЛДАРЫ

(Кеп куучын)

Бистин кара маймандардын бүткен-сыскан алтайы — Эрчиш бажында Таш-Соки деп жерде. Олор беш карындаш улус болгон. Солтоннын уулдары: Бултаачы, Боор, Ак-Билек, Апчы ла Урат.

Эн жаан уулы Бултаачы башка жерде журтаган. Ойроттын жеринде чак башталарда, жылыып калган: та Эжен-каанга баккан, та олјого барган — јарты-сурузы јок.

Боор јашта Түбүтте үренип, жаан үредү-билим алынып, судур бичик айладар кижиге болгон. Ол анда кыпчак сөөктү Эзе деп баатыр кижининг уулы Чадакла кожо үренген. Уредүзин божодып, он сегис јашту болордо, оны Ойрот-кааннын өргөозинде иштезин деерде, ол мойноп: «Каан эжиге кату болор, бий эжиге бийик болор» — деп турган-ча, јуу баштала берген.

Бу ойдө Ойроттын жеринде жаан јуу өдүп, албатызы бөлинип, чачылып турарда, Боор Амыр-Санаанын черүзинде жүрген эди. Онын черүзи Шунуны сүрүп барала, Аблай-кааннын јерине келип, өргөозин курчап ийген. Шуну онын ичинде болгон. Аблай оны түнде кычырып, туйка чыгарала, поручик Поповко табыштырган. Олор куру јанып келеле, ойто Ойроттын јерине — Эрчишке јаткан.

Је бистинг Ойрот-каанды кыдат чачып, олјолу-кыргын-ду јуу келерде, Солтоннын уулдары кыдаттын колына кирбей, көндөй мылтык алып јуулашкан. Онон-мынан ого үстине кыдатка јөмөжип, кара-казах, калка-монгол «Айгыры јок мал калды, кааны јок јон калды» дежип, албаты-јонды олјолоп, ойлодып турган.

Керек коомойтый берген учун, Солтон адазы жаан уулына јолыгып, сөс алыжарга атанып, бир айдаг келеле, адын буулап, чакынын төзине јадала, ыйлай берген:

— Жаан уулым Бултаачы јаман чак келгенин сезип, өскө кааннын тергезине жүре берген эмтир. Очогынын тажы артып калтыр, булгап көрөримде, күли соок эмтир. Баргалы, удап калган, бир јылдан аштыр.

Арга-жоҗын билеле, арткан-калганын алганча Солтон уулдарыла кожо база да көп улус бу Алтайга — Арасей jerине келген:

— Алты тала алтайдын бир бөлүгү — Темир-Чаган кааннын jerине күн ажыдына баралык, онын колтыгына отуруп, ойто журт тудуп көрөлик — дешкен.

Качып келеле, озор Коротыга Турлу-Айры деп jerге јаткан туру. Ого токынайын деерде, кийнинен Эзенин уулы — тыртык тумчукту Эр-Чадак — черүлү некеп келген. Чадак озорды не некеген дезе, ол бойы Кыдаттын jerине озо олјого барала, багарда:

— Алтайдын jerинде курч не улус бар — деп сураарда, Чадак Эжен-каанга Солтоннын уулдарын айдып бертир:

— Алтайдын jerинде Солтоннын беш уулы бар, коркышту курч уулдар. Озордын јааны Боорло кожо мен Ойрот-кааннын школында үренгем, нени ле билер, ойо көрөр ойгор кижи болор. Меге черү беригер, озорды тудала, олјолоп келейин — деген.

Онойып, Чадак кыдаттан черү алып, озорды некеп-истеп келерде, Короты бажында коркышту согуш болды: тартыжып, адыжып, озор курчууны үзе согуп, кырга чыга берген. Солтон, јажы једе берген өрөкөн, чыга жүгүрип болбогон, одуда артып калган. Уштүлер оны тудуп алала, уулдарынды ада, кышкыр, келзин, түшсин деп јакарган.

— Бектен! Тыктан! Агаш! Таш! — деп, карган Солтон кыйгырган. Онызы бери келбей, бектенип, тыктанып, агаш-ташка качып барзын деген јакылта болгон. Мыны уккан уулдары адазынын айтканын билип, оны аргадап болбой, тайганын бажы өрө барган.

Уулдары кырдан түшпесте, озор Солтонды чакыга јаба буулайла, коркышту кыйнаган: ичин јара кезип, оны кой чылап өзөп өлтүреле, сөөгин өртөп ийген. Бай-Тууга чыгала, ондо корып јадарда, кыдат черү озорды таппай калган.

Уулдары көрүп турза, кыймыраган кыдат черү Кара-Тытка конуп јаткан. Јылдыстый от ондо боло ло берген.

Урат — эн кичинек ийнизи — кенетийин: «Мен танкынан болабайтам» — деген. Урат бойы шотон-күлүк, уурданып ийер кылыкту болгон. Онойдо айдып, Урат түнде кыдат черүнин одузынан танкы таап аларга, јыланаштанып алала, түшкен. Кыдаттын одузына кирип, базып турарда, кыдаттын бийи черүчилерине этти көдүрип, кемге јетпеген деп, үлештирип турган.

Јаан бийдинг оозына торко калталу куулгы канза тудуп түнгзү танкы азып турганын көрөлө, Урат жүгүрип келип, кожо азаачы болуп турала, танкызына јединди. Күреелей конгон камык черүнинг ортозынан эм ойто канайып чыгар? Шүүп турала, малды үркидип ийген, бир малдын куйругынан тудунала, чыга конгон, каруулчыктар шакпырт ортозына сеспей калган.

Бай-Тууга чыгала, Урат керектин аайын куучындап берерде, Боор айдыптыр:

— Төзи бош туу эмтир, бисти курчап тудуп алар. Түниле кыймыктанып, мынан ыраар керек.

Онойып түниле Туйактудан, Талдудан, Боштуудан өдөлө, озор айланып чыккан, а күн өксөбрдө лө, кыдат черү тууны курчап ийген, је Уйелен-боочыга чыгып, ары-бери ајыктап та турза, озордын изин таппаган.

Онойып, баштап тарый маймандарды тудуп болбой, Чадак Эјен јерине кайра јанган.

Солтоннын уулдары оноң айрылып чыгала, Кенинин бажына Јаш-Агашка јадып јуртай берген. Андык јер болгон. Онын учун озор ондо ан терези јапаштар эделе јаткан. Јарым јылдан ажыра јуртап келди.

Ол ло болгон, бир күн көлдинг ол јанында, бу јанында бийик тууда бөрү улыды. Мыны уккан Урат арбанып турды:

— Боордын малын айдай береле, богымды јиирге турган ба?

— Јок, бөрү эмес болор, Чадактын черүзи бисти курчап турган болды ба, јүрегим коркып туру — деп, Боор айдынды.

Је озор онын сөзин укпады.

— Бөрү эмей ол! Кыргындар малды олјолой берерде, Алтайдын аны да тудуп јири јок, онын учун улып турбай ол. Чадак бого кайдан келет, јадар! — дешкен.

Је Боор, андый да болзо, көс јумбай, серемјиктү јада берген.

Эртен тура, таң аткан кийнинде, көрөрдө,— бу ла! — Чадактын черүзи туй курчап койтыр.

— Је мениң айтканым төгүн эмес, чын болды! Олјого киргенис бу туру — канайдарыс эмди?

Эбин сананып таппай, не де болзо, адыжарга кааза айылды ойо сайала, көңдөй мылтыкту сакып јаткылады. Је Чадак дезе јууктабай, Боорго олјого кирзин деп бичик ийген.

— Эл-кал! Эр болгон эдим, эмди колго тўштим — деп, Боор айдынган.— Же Эжен-кааннын жерине барала, эки сананып көрөтөн турум.

Бойы дезе бичикке каруузын: «Олжого кирдис! Чадак келзин» — деп ийди.

Чадак одузына келерде, Боорло эзендешти.

— Эжелү! черүни кўн өксөгөнчө тегине не туттын? — деп, Чадак сурады.

— Жестен эткен көңдөй мылтык ла көк таары тутты не, мен туткан эмезим! А сен, Эзенин тыртык тумчукту уулы Эр-Чадак, адан берген артыгы жок, энен берген эскизи жок, эки кааннын тергезин эбиреде, канду сыгын чылап, мени сүрүп, не кетедин, нени күүнзеп некедин?

Чадак, мыны угуп, каткырала, каруузын жандырды:

— Жакшы эттин мўни де жакшы, жакшы эрдин сөзи де жакшы! Эжен-кааннын жерине эптү-жөптү кожо жадып журтайлык, жаңыс албаты болуп, жаба жүрелик деп, жаман сананбай некеген эдим. Эртегиден бери экү билижип, кожо үренип, коштой жүрген жогыс па?

Эгүниң сыныгы, эрдин уулдары эмди онойып эрмектешкен эмтир. Же Чадак эмди Эжен-кааннын черүзин баштаган бий болуп калган, Боор ло онын улузын олжого кийдирип алып, Чуйлап санг өрө баады. Монголдын жерине өткүрип, Комду суузын кечирди. Ол жанына кечирип, оморды жер башка журтаткан туру. Күндүк тил алышпас жерге жаттырган, жылкы мал кабыртып койгон. Ол албатыла кожо журтай берди, эки-бир жыл жадып ийди.

Анча-мынча болгондо, Боор айдып отуарар болды:

— Тыртык тумчукту Чадактын олжозына кирип, Эжен жерине качан да жатпазым! Темир Чаган-кааннын жерине тескери качып барар керек.

Бир кўн Ураттан тил келди.

— Мен таары эдип турум. Тарбаганнын өдиле жазаарымда, агаштын агын өдөлө, кызылына токтоп калат.

Мыны уккан Боор бир быжу кижиле Уратка жандыра тил ийген, ылтам келзин деп жакыган.

Онойып ла отурганча, Эженнен Боорго көдөчилү кижиле келген. Не керектү жүргенин сураза, Эжен-кааннын чыгартылу кижизи эмтир, жакызынан бичик кодорып, жарлап, жакаанду сөзин угусты:

— Эжен-каан мынан өскө алтайга журтазын деген, слерди көчүрзин деп мени ийген.

Э к е л ү — жаан дегени (ойрот сөс).

Је, канайдат, Боор јөпсинген, олјодо жүрген кижиде сөс бар эмес. Элчиге келген кижиде жадып уйуктай берерде, койнындагы чаазынын Урат чупча согуп уурдайла, Боорго берген. Боор оны кычырып көргөн — бичик билер кижиде. Кычырар болзо, Эјен-каан мынайда бичиптир: «Бу маймандар бууры соок албаты, Солтоннын уулдары бого жатпай качан бирде качар деп сананар. Күн эртеден оморды изү алтайга, өдүгін чупчытыртып, карагайдын чочогойын бастырып өткүрзин, айдуулга ийзин!»

Боор бичикти кычырала, эм мыны канайдар деп, карындаштарына айткан.

— Јаан малта кайда? Өлтүрөтөм! — деп, Урат туруп чыккан.

Малтаны алып, элчинин бажын ойып, ол јерине божоткон, сөөгін сүүртеп экелеле, сууга чачып ийген. Элчинин өдиле таары жазаган. Адар болзо, ок агаштын кызылын өткөн. Мыны көргөн Боор:

— Мындый ок бүткөн болзо, тартыжарыс ла — деген. — Је каан јеринен келген кижиде некелтелү болор. Эјен-кааннын элчизин ээчий черү келер. Эм кижини өлтүреле, канайдарга тураар, сананып көригер!

Карындаштары каруузын капшай-түрген айткан ла, кайда барзын:

— Баштап жүрген јаан кижиде, слер оны билигер, бис билбезис — дешти.

— Эм биске арганы кудай берген туру! Кабырып турган малдан жүгүрүк јакшызын талдап тудала, куйругын жула тартып, тилин кезе буулагар! — деген.

Онойдо буулап, ойто малга салып турган. Соодузы једип, ичи кынјы болуп тартылзын деп узак јорыкка белетеген.

— Эмди кунан-байталынан тудуп өлтүригер, чоң эдин шылайла, ооктоп-туурап, күнге јайып кургаткар! Малдын јаанын өлтүрбегер — кулунына јоктомчылу, оогын өлтүрбегер — энезине јоктомчылу, киштежип јоктозор, табыш болор. Темир-Чаган кааннын јерине тескери јанар ой келди.

Анча-мынча болгончо, ат соодузы јеткенде, атанып чыгар деген. Карындаштары, кожо жүрген улузы аттарын тудуп, азык-түлүгін башкарды. Анда да јок, Боор энчикпей айдып турды:

— Ат тибирти угулат, черү тыныжы билдирет, жүрегим чочыйт, некеп келеткен болбозын, бачымдагар!

Эгир, карануй тун кирди. Атанып олор качып чыкты. Комду суунын жарадына келерде, ат кулагы корунбес ай-карануй, суунын оротомон аккан аайын билбей, тура бердилер. Боор сурап турды:

— Кемигердин актазында ургун тайа бар? От жарыдып сууга чачсын!

Апчы жаан талайдан кечун табатан, жаан тайгадан ажу табатан, агнан joboш Апчы-Кара карындажым дейтени болгон.

— Ургун тайадан кундунрип, от жарыдып сууга сал, Апчы, атла киретен узун кор!

Апчы-Кара тайаны чачарда, жалбырап агып барадарда, аккан аайы билдирди. Сууга калыдып киреле, бу жанына кечип, эзен-амырын жоктожып корор болзо, бир кабайлу жаш бала сууга бартыр.

— Жаан талайды кечкенде, чыгымы жок болбойтон. Суунын такылтазы туру ол!

Онон ары токтобой, турген-тукей монголдын јерин одун, бери ууланды. Туниле, ойто тал-тушке јетире токтомыр жок келген. Бир јерге тужун, адын азырады, бойлоры ажанды. Ак-Билек коркышту аткыр ла ус болгон, ат устинде корук артырган јуретен. Боор оны јакыды:

— Сегис кырлу темир тиш сок! Этти тисте! Бу атанып јаткан јерге када!

Бир де кижии мынын учурин билбеди, бу не деп сурабады, је Ак-Билек аказынын айтканынча эдип, удур корун, этти тистеп койды. Эмди онон бери ман бажынча атанып кондуккен, капшай ла капшай дежи, Чуй бажындагы Тожун-Тайгага јууктап келди. Эки болчок тайганын эдегине једип, аттан тужун, амыраар деген бе, жок по, Боор база ла јакарды:

— Тожун-Тайгага чыгалык! Чадак бисти сунун келет, јурегим сезет, тибирт угулат. Шибеелейлик, ондо јуулажып королик.

Тайгага чыгарда ла, черун тибиреп једип келди, курчалды. Ат бажынан кыйгы салган:

— Ичетен суун кайда? Ичкерлейтен јолын кайда? Ары капшай бак, слер курчуда!

Ичетен суум бу деп, чужин аяктан чачып коргунит турган, адыжатан огым бу деп, талканду баштыгын коргунит турган.

Је суузы жок тайгага узак шибееленип јадары жок, Боор одош туудагы майкан јаар коргунит айдат:

— Ол ондо көкучы¹ тонду кижн отуруп, таңкылап турат. Чадак ол болор. Адар керек, жолды алар керек. Онон башка неме болбос. Онойдо айдып, ортон карындажы Ак-Билекке жакып турат:

— Тарбаган өңблөөргө жакшы кижн эдинг. Таңкылап отуруп жадарда, тапту шыкап алала, туда береринг. Темир окту көңдөй мылтыкты будынга жаба буулап, бойынды жаш өлөңгө оройлык. Сен билдирбезинен жылып түш. Таңма адар кирезине једип ле барзан, мен мынан көрүп отурала, тонымды мылтыкка сайала, өрө көдүрип чыксам, ол көкучы тонду күлүк мени саадакла адар деп туруп ла чыгар. Көө тонынннг јиги ачыла берер, куугынннг төзи орто жазап ла шыкап, туда берип ий! Сенин мылтыгын табыжы угулза, коштой мылтык адарым.

Ак-Билек аказынын айтканынча төмөн жылып түшкен ле, Боор оны көрүп, мынан меке эдип, өрө тураачы болгон јерде, байагы кижн адарга карап чыгарда, кетеп алган Ак-Билек күп берип ийген.

Оштүнннг одузында табыш эмес табыш, калак эмес калак угулды:

— Төөжү маатырыс аттырып алдыс, төгөрүк буру мойныска түшти!

Бу ла өйдө Боор кый салды:

— Слердин баатыр жыгылды, черүгер жолды јайлатсын! Мөр бистин!

Чадактын черүзи онойдо алдырып, Әјен јерине ары јанды. Бистийи Темир-Чаган јерине бери келди.

Эмди Боор айдып турды:

— Темир-Чаган јерине кирер арганы бедрейтен турус.

Амырап отурган јеринде бу тужында кожо јүргөндөр сураган:

— Акыр, ол сегис кырлу темир тишти слер не кадатканар, онын учуры не?

— Сегис кырлу темир тишти кадабаган болзобыс, Чадак бисти Төжү-Тайгага јетирбей, тудуп алар эди. Олор мыны кайкап бир күн жылыткан, табыскагын аайлап болбой тура калган.

Онойып јолын ачкан маймандар Кадын-Бажын табарды. Темир-Чаганга ууланды. Солтоннын уулдарыла кожо олјодо јангыс маймандар эмес — төөлөс, сойонг, ирkit, өскө дө көп улус јүрген. Олјодон качып, орус каанга кирерге, онон бери көп улус келген.

¹ Көкучы — көө тон.

Жолой келедип, шыркалу ирkit баатыр Төдөт Кадынның ол жанына Туулайлу деп жерде арка-тууга өлгөн.

— Кожо жүрген коркыш жакшы нөкөрим болгон эди! — деп, Боор айдала, жуучыл нөкөринин сөөгүн анда тудуп койгон, ол жерди Арка-Төдөт деп адаган. — Ирkit-сойон бууры жымжак, олорло төрөгөн жүргер! — деп жакыган.

Аба-Тура жерине губернаторго келип кирди.

— Канча ук албаты келип барарда, бу слер не удаганаар, не сондоп келдигер? — деп сураган.

— Төртөн эки өрөкө улус эдис, чаап жүрген малта жангыс, саап ичкен уйыс жангыс — жокту улус болорыс, једип болбой калдыс.

Олјого жүргенин жажырып койды.

— Кажы алтайга андаарын? — деп сураган.

— Кадын-Бажы Араканнан бери андаарым. Бийдин суузынын бир жанына кечип журтаарым — деген.

Је ондый болордо, губернатор кере бичик берди.

— Кыдатты, калканы, казахты бис жарлап койорыс. Олор кандый-кандый шок этсе, гран бусса, каруузына тургузарыс. Слер эмди амыр жадып журтагар — бу јер бистин алтай болор учурлу — деген.

Олор бир кезек өйгө Чумыш-Байат алтайга, Көрнөш деп јерге, Бийдин ол жанына журтай берген.

Бу Чумыш-Байатта журтап јадарда, байагы Урат база ла уурданып, бир коныр бее экелген. Ол бедег игис кулун чыккан. Кулун энезин ажыра секирип, ойноп турарда, Боор оны көрүп турала, айдыптыр:

— Јок, бистин журтайтан алтайыс бу эмес эмтир. Күннин тал-түш алтайына, Бийди кечип, журтайлык.

Бийдин суузын салду кечип, ойто табынча көчкүндөп, озогы олјолоткон јерине — Кенги-Урсулга келген. Ого жадып, Караколго көчкөн. Айылду-јуртту болды. Чой-Памкай деп тодош сөөктү кижинин санаазы јетпес балазыла кожо журтады. Онон эки уулду болды: Конго ло Чокон. Олордын балдары эмди Карагол-Урсул ичинде толтыра.

Боор Карагол ичинде Боочыда журтап, 108 јаштуда божогон. Ак-Билек Сетерлүде өлгөн. Апчынын сөөги — Урсулда, Јаш-Корбодо. Боор: «Эне-Кенги алтайга эн јаказы мал азырап, бала азырап журтай берелик» — деерде, Урат болбой, Оймон јаар чаап жүре берген. Ондо барып журтаган. Олјодон келедип, Урат Оймондо кижи көрүп койгон, оныла журтаарга барган. Узенгизинин түбине темир тостоктор колбойло, шынырадып чабарга сүйүтени учун

оны Шикширгелү кеен Урат деп адаган. Ураттын сөөги Оймондо Кастакту деп жерде. Оймоннын маймандары оңон тараган.

Јуудан-чактан токынаган кийинде, Боор Боочыга журтап јуреле, Куу-Туунын бажына чыгала, јаан мўргўул эткен, Алтайн такыган. Айакка сўт урала, мынайда алкаптыр:

Алты кырлу Албаган!
Он эки кырлу Олбуган!
Он эки ак ташту
Эрчиш бажы Алтай!
Энем-адам јўрген
Эр бойым бскөн эл!

Онойып куруйлайла, аякты алчалаган. Јўгўрип бара-ла, уулдар оны бедрейле, оны таап болбогон. Боор каткы-рала, сураган: «Бу слер нени бедреп турганаар, ол мында јок эмей».

Қоромтык јер — Короты.
Тўрт эжиктў Тай-Тере деп айтпагар,
Јала-Мўнкў деп такып койдым,
Јаантайын ого мўргип јўригер!

Онон бери кара маймандардын такыган тайгазы кату чакта тынын алган, канду јууда шибеелеген Короты-Бажы Јала-Мўнкў болуп калганы ол.

Боор јаан јажы 2 јажап, 108 јаштуда божогон. Үлөр алдында јакыптыр:

— Үлўп калзам, сөөгимди јердин алдына салбай, өртөп ийгер. Судур бичигимди кожо өртөзин. Мендий санаалу уул уулдарымда, балдарымда бүтпейтен туру. Эм ўстине оны аайлаар кижы чыкпас эмтир — сакыырға болбос.

Боордын сөөгин, бичигин Ак-Коонын бажына Алтын-Боочыга өртөгөн...

*Бу кеп куучынды Куладыда јуртаган
К. Майчиковтон ло А. Анатовтон
1960 ла 1979 јылдарда Б. Бедюров
бичиген.*

Эмдиги алтай литературадан

А. Адаров

АЛБАТЫМ

Кобыларда ышту айылдардан,
Коркырап аккан суулардан,
Көгөрип барган туулардан,
Көчкөлөп түшкен капчалдан
Чыгып келген албатым,
Чын жүректү калыгым.
Ойлөри чек тур калган,
Өлбөгөндөри арт калган.
Салымынын учуры
Топшуур үнinde тонг калган,
Кандый да болзо, албатым,
Карузыган калыгым.
Жоткондый өткөн жондордын,
Жоголып калган жолдордын,
Эрелип барган чактардын,
Эскирип жоголгон айлардын
Учында арткан албатым,
Ундылып калган калыгым.
Сени өрө көдүрип,
Магын жарыдар күүним бар.
Улуркаган калыкка
Удура тудар күүним бар.
Алтай кижиге кем эмтир,
Ак-жарыкка угулзын.
Ас та болзо, албатым
Калыктарла тен турзын.
Онын учун салымым,
Араай башталган кожонгым
Тенериге торгылзын,
Телекейге жүр калзын.

УЛАЛУ

(Романнан алынган үзүктөр)

Түймеендү ой. Ишмекчи-качкындар Сибирьдин калыктарыла таныжат. Жокту улус укту-төстү байларга жалчы болуп жүргүлөйт. Яким ле Куратанның најылашканы.

* * *

1912 жылда Лена сууны эбире алтын каскан приисктин ишмекчилеринин түймеени көдүрилген. Түймеенде полиция, казактар ла ишмекчилер ортодо тын тартыжу-согуш болгон. Ишмекчилер иштин жалын көдүрзин, журттарды аш-курсакла жеткилдезин деп некеген.

Каанның жуу-јепселдү черүчилери ишмекчилердин көп саба улузын, олордың башкараачыларын адып койгондор. Качкан, жажынгандарды бедреп, таап, арестовать эдерин баштагандар. Яким деп бир ишмекчи согуш тужында полициянын бир офицеринин бажын ташла јара аткан эмтир. Офицер өлгөн. Яким улустын ортозынча јажынып, агаштар јаар жүгүрип, качып чыккан. Полиция оны сүрүжип, таппай калгандар. Ол, карын, айыл-јурты, бала-барказы јок болгон учун, алтын казар прииске ойто бурылбаган. Тайга-таштарга, јиилек-салакла ажанып, сүрекеј узун јол өдүп, Алтайдын тууларына јеткен. Мында ол тайганын бажында байдын јылкызын кабырган јылкычынын чадыр айлын көргөн. Јылкычынын бойын, айылдан чыга-кирип турган эмегенди ле кыс кижини ол үч күн туйка ајыктап јаткан. База улус јок болгодый. Бир күн ол не болзо — ол болзын деп сананып, јылкычы јүре берерде, чадырга кирип барды. Јengi јок чегедектү, болчок бөрүктү карый берген эмеген ле узун јоон шанкылу, тегерик жүстү, кап-кара көстү боп-болчок кыс — экүлези туйук јеерен сагалду, јыртк кийимдү кижини көрөлө, чочыйла, бой-бойларынын колдорынан тудуныжып, төр јаар кысталыжа бердилер. Энези кызына шымыранды:

— Качкын эрестен эмтир, балам. Бу адан не удај берген? Ол келгенче, эрестен бисти өлтүрип салатан туру.

Олордын коркоры јолду болгон, ненин учун дезе ол

тушта Сибирьдин ссылкаларынан качкан жүзүн-жүүр укту улус: черкестер, чечендер, казахтар, кыргыстар, орустар, ошон до өскөлөри бирден-экиден, кезикте он-он беш кижиден үүрлежип, бойлорынын жерине жедерге Алтайдын туулары, тайгалары да ажыра жажынып, күнбадыш жаар баргылайтан. Олорды алтайлар «эрестендер» деп адайтандар («арестант» деген сөстөн). Ондый улусты тирүүге тутсын, колго кирбей турган болзо, жыга атсын деп жакылта Жаш-Тура уездтин бийлерине келген, бийлер десе алтай волостьтордын жайзандарына жакару ийгендер.

Яким үй улустын коркыганын билип, күлүмзиренип ийеле:

— Здравствуйте! — деди.

Бойы оттын жанына отурала, колдорун жалбышка тудуп жылытты. Сабарлары тыркыражып турды. Эмеген ле кыс көрүп турза, бу коркышту арып-шыралап калган кижини ошкош, кижини өлтүрөр, тоноор аргазы жок. Эмегеннин коркыжы табынча жоголып, «Бу кижини жеткерлү эмес болгодый» — деп чеген уруп берди. Орус тыркыраган эки колыла аякты алып, амзап ичти. Ошон күлүмзиренип ийеле:

— Айрак? — деп сурады. Мындый ашты ол Лена сууда сахалардан (эмдиги якуттар) ичип жүрөтөн, олор оны «айрак» дежетен. Алтайда чегенди теленеттер «айран», кумандылар «айрак» дейтен учун, эмеген удур күлүмзиренип:

— Айрак, айрак — деп, бажын кекиди.

Орус аякта чегенди мендебей, бир эмештен ууртап, учуна жетире ичип ийеле, эмегенге куру аякты жандырып, база ла күлүмзиренип:

— Спасибо! — деди.

Эмеген карууна нени айдарын билбей:

— Спасый, спасый! — деп айтты.

Бу өйдө кенете үүр жылкынын тибирти, эр кижинин «айт-айт» деген кыйгызы, узун камчынын кычылдаганы угулды. Ол эр кижини үүрди орой мантадып, жангыс жерге токунадып ийеле, адынын ээрин алып, чакыга соодып ийеле, айылга кирип келди. Ол калбан бөрүктү, эки жамажайынан сан төмөн узада калаңдаган кара эрин сагалду, карган да болзо, көстөри чокту өрөкөн болды.

Өрөкөн оттын жанында отурган жеерен туйук сагалду орусты көрөлө, алаатый берди. Ол орус тилди эбеш-убаш билетен. Ээзинин малын канча катап чөлдөргө айдап

јүрген! Орустарла јаантайын эрмектежетен. Өрөкөн төргө чыгып, туулакка отурала, орусты ширтеп, сурады:

— Твоя эрестен?

— Нет, я не арестант — деп, орус каруун јандырды. — Я беглый, убежал от своего хозяина. Он богатый. Ему золото добывал, а он, сволочь, мало платил, плохо кормил, бил. Рабочие подняли бунт, я тоже, но полицией и казаки рабочих расстреляли, а я убежал. Много тысяч вёрст шёл по тайге, по горам, через большие и бурные реки, боялся людям показываться. Вы первые люди, к кому я решил зайти. Потому что вижу, что вы хорошие, мирные люди.

Өрөкөн онын ончо сөстөрүн ондобогон до болзо, је уч-базын билип, эмегенине ле кызына айтты:

— Бу эрестан эмес, оробочий кижии эмтир! Алтын каскан, ээзи јал төлөбөс, тойо азырабас, јаантайын соготон учун, оробочийлер түймөп чыктыр. Көп улусты аткылагандар, мен дезе тайга-ташка јажынып, качкам дейт. Канча мунг чакырым јер өттөм дейт... Бистий ле јокту бараксан эмтир... Көп шыра көргөн эмтир — дейле, — эмегенине бурылып айтты: Анда эмеш ачу суу бар беги, экем? Бери тургус, курсагынгнан сал, чайынг ур.

Ононг орустан сурады:

— Как звать?

— Меня Яким зовут. А тебя?

— Меня звать Куран, жена звать Торкош, дочь звать Каракыс. А куда шагаш?

— Домой, в Расею... Только бы не поймали. Я ведь ихнего офицера убил.

Торкош столычагын јылдырып, аш-курсактан салып, чай урды, чөйгөнинде бир эмеш аракызын јылыдып ийеле, тургусты. Яким сүрекей ач та болзо, је эмеш ле ажанала, эки чөбчөй солун аракы, тусту, сүттү чай јүк ле ичеле, токтой түшти.

— Чо мало кушаш? — деп, Куран сурады.

— Нельзя много есть — плохо будет. Потом можно — деп, Яким айтты.

Куран тойо ажанала, эмеш калай берген Якимге араай айтты:

— Тебе сичас низ шагать нельзя. Поймают. Нашим зайсанам, старостам, всем русским, алтайцам Бийска наказ пришел: имать, у кого нет документа, гнать начальнику — бию. Кто спрячет чужой человек — того тюрьму посадят.

Тебе лутче тут прятаться. Никто сюды не ходит. А отдохнешь, крепкий станешь, потом увидим, что делать.

Яким бир кезек сананып отурала, јѳсинди: «Ежели можно, то лучше здесь подождать» — деди. Алтайга ууларда, ол мында, кара јышту туйук јерде, кем де оны керектебес, истебес деп сананган. Је Алтайга јеткенче, ол эки катап арайдан ла казактарга каптырбаган. Ссылкадан, каторгадан, анчада ла Лена сууда түймеенненг качкандарга чакпылар мында да, Алтайда, тургузылганы ого јарт болды.

Куран «Никто сюды не ходит» деген де болзо, је кем билер: айса, кем-кемизи андап јүрүп, кирип барар, айса, байдын мал башкараачызы Сыксай да једип келеринен маат јок. Кураннын айлында орус кижии јажынат деп табыш угулза, онын бажы бадары јарт. Онын учун эртенги кўнде Куран ла Яким Сайлучак суучакты ѳрѳ алып, алтыгы будактарынын учы јерге тийип калган јаан байбак мѳштин тѳзине јапаш јазадылар. Тайгада тўнде јай да ѳйинде сўрекей соок болотон учун, Куран јапашты јакшы ла јылулап, ѳлѳг лѳ калын тѳжѳктѳп салды. Јапаш коштой до ѳткѳн кижиге кѳрўнбес.

Чай азып ичер кичинек котелок ло агаши аяк, эликтин бир будын ла курут арттызып койды.

— Тапер тут будешь жить, никто не тронет — дейле, мѳшкѳ бажырып, алкады:

Бажыга куш конзын,
Тѳзине Яким конзын!

— Ты что сказал? — деп, Яким сураарда, Куран каткырып ийеле, айтты:

— Ты хороший человек, никогда твою помощь не забуду!

— Ты сам кароший, моя видит.

Куран јанар алдында мѳшкѳ јѳлѳп койгон шыйралу кырлу мылтыгын Якимге туттургысты:

— Стрелять умеш?

— Уме-ею.

— Нет, не умеш. Это не русский, это алтайский ружо — деди. Кырлу мылтыкты канайда октоорын, канайда шыйралап адарын јартап берди.

Куран јўре берген сонгында Яким тўжине ле кырлуны шиндеп, јылтырада арчып, сўркўштеп алала, эки-ўч каттап танма адып ийди.

— Ничего, пойдет — дейле, мылтыгын моштин будагы-на илип койды.

Куран үч күн келбеген. Төртинчи күнде тал-түште ол бир атты минген, экинчи ээрлү атты јединип алган арказында мылтыкту јетти. Аттарды эки агашка буулайла, одуга базып келип, от-айагына јууктада отурып, айтты.

— Моя слыхал твой выстрел. Пуля попала тагма. Подумал: нам охоту ходить нада. Бо — он там элик много. Ол ыраак эмес кыр јаар ээгиле уулады.

Лена сууда алтын казаачылардын көбизи андагылай-тан, је Якимге бош јок болотон: ол јаантайын ишмекчи-лердин јажыт марксистский кружокторына јүрүп, куу-чындар угатан, јажыт газеттер, бичиктер кычыратан, ишмекчилер ортодо јартамал агитация өткүретен. Онын учун эмди, чөлөөдө, Куранла кожо андап барарга күүнзе-ди.

— А где ружье, коня достал? — деп, Яким сураарда, Куран айтты:

— Низ ездил, другу. Кароший друг, табунщик. Моя рассказал про тебя. Не бойся, он свой человек. Тебе коня дал, мне — ружо. Давай, сабрайся!

Кырга јетире Куран, анчылардын озогы јангы аайын-ча, унчукпай јортты. Яким бого јетире качкындап, јажы-нып јүрүп, ар-бүткеннинг јаражын ајыктаар аргазы јок болгон. Эмди дезе ол койу чибилердин, карагайлардын, коп-коо кайындардын, аспактардын, јүзүн-јүүр чечектү јыраалардын ортозыла јортуп, кезикте атту кижинин бажынан ашкан комыргайлар ла өлөңдөр ортозында јылыйып та турды. Арканын ичи серүүн, кейи арудан ару, суучактары таштан ташка, тепкиштег тепкишке секирген кыс чылап, секирип агат. Яким Кураннан артпаска, адын чыбыктап та турза, је ат ошкош ло мойнын чөйип, өлөңдөрдin баштарын үзүп алып, чайнап, Кураннын изиле чике барат. Онойып браадала, кенетийин јаан ойдык аайлу туйук ак јер ачылды. Куран адынын ээрин алала, кејимле јаап, адын тужап салтыр. Яким једип келерде, Куран айтты:

— Дальше ногам пойдешь, конь ехать нельзя.

Якимнин адын, казык кадап, армакчылап салды. Яким кайкады:

— Мы уйдем, а на коней вдруг медведь нападет?

Куран күлүмзиренип ийди:

— На спутанный али привязанный на аркан конь медведь никогда не нападает. Ему стыдно будет.

Куран жүктүк жүктенип алган, озо басты. Онон ары кырдын бажы сүрекей кайыр болды. Анчылар кырландап, андардын орык жолыла бастылар. Куран жеңил базат. Мендеп те турганы билдирбейт, же Яким улай ла онон ыраак артып турды. Куран ээчий терлеп-бурлап клееткен нөкөрин сакуп алып, бир эмеш тыштандырып, кокырлады:

— Тысячи, тысячи беристе пешком прошел, а на маленькую гору поднятса не мошеш. Как так?

— По горам раньше никогда не лазил, потому так — деп, Яким эмеш тарынып та, ачынып та айтты.

Яким арып, тыныжы буулып, «Кырдын бажы качан ла болор?» — деп улай ла сакуп браатты.

Кырдын бажына жеткен сонунда Куран жүктүгүн жаан эмес агычакта тытка илип койды.

— Тут ночевать будем. Теперь давай дрова таскать. Много дрова нада. А то ночью ты лед станешь.

Яким барып бир кучак чырбагал экелди. Куран каткырды:

— Такой дрова — не дрова... Тир-р — и все спыхнет. Пойдем, другой дрова нести будем.

Куран жыгылган кургак узун жоон карагай талдап алала, экүлеп жүк ле сүүртеп экелдилер. Онон база бир жоон агаш экелип, коштой салдылар.

— Таперь огонь класть нельзя, элик учует дым, убежит. Пойдем искать элик. Тут недалеко лог есть. Там пасутся.

Куран озо басты. Онын базыды кучыйакты кетешкен кискенин базындый жымжак, жеңил болды. Якимнин буды олөнгө илинип, агаш тырс этсе ле, Куран кайра бурылып, ус сабарын эриндерине тийдирип турды: «Табыш чыгарба!» Агаштар божоп, олордын алдында кобынын бажы, ак жер, ачылды. Бу тужында не боло бергенин Яким ондободы да. Кенете мылтык жырс эткен. Яким Куранга жууктап келерде, ол кайра бурылала, күлүмзиренип, колын жанып ийди.

— Готово! — деди.

Куран эликти качан көрүп ийгенин, качан мылтыгын арказынан чечкенин, качан эликти адып ийгенин Яким көрбөй дө калган. Бу керек кижин ары көрөлө, бери көргөлөктүн туркунына ла боло берди.

Эликке баскылап келзе, ол тепкиленип жатты. Куран

бычагын кынынан сууруп, мойнын кезип, канын агызып ийди. Яким кайкады:

— Как это так: ты увидел элика, а я не видел?

Куран каткырды:

— Я тоже не видел. Он лежал в траве, шевелил ушами, я увидел уши и застрелил.

Яким «Вот это да!» — дейле, бажын жайкады.

Куран мылтыгын Якимге берип, куранды ийни ажыра жүктенип, оду жаар басты. Эликти ол жарым сагаттын туркунына сойып ийеле, эдин үйелеп кезип, үйттеп, тыттын оок будактарына илип койды, терезин жаан будакка артып салды. Бу өйдө Яким от салды, жалбыжы бийик көдүрилип, «одус бажы» ойноп турды.

Куран эликтин бөөрөгүн ле эдинен эки болчок кезип, тустап, жонгон агашка тиштеп койды. Эбире эттин амтанду жыды жайыла берди. Бөөрөкти ле эттерди изү костордын үстине айландырып, бөөрөктин үсти эмеш карарып келерде, бышкан жеринен жука кезип, баштапкы тилимди Якимге туда берди. Экинчи тилимди бойы жиди. Яким бөөрөктин күйген үстин кырып, жийле, мактады:

— Отличный шашлык. Только лучка не хватает.

— Хочиш, завтра мешок лука привезу. В горах лук много-много — деп, Куран айтты.

Куран тура жүгүреле, тытка илип койгон жүктенчигин экелди. Онон бир шил аракы чыгарала, озо баштап отко, онон тайгаларга чачылга эделе, чөөчөйгө уруп, Якимге туттургысты. Яким көзин жумуп, чөөчөйди ууртап ийди. Онон Куран бойы ичти. Бөөрөк, эт жиилген сонгында Куран чайын чыгарды. Отко изиделе, ичтилер. База ла сүттү, тусту эмтир. Яким сурады:

— Почему чай солите?

— Солёный чай выпииш — вада мало будиш пить, пот не будет.

Тойо ажанала, олор танкыладылар. Эбире кап-карангуй да, салкын соок то болзо, уйку экүлезине келбей турды. Оттын жанына олор маказырап жылынып, агаштардын шуулажын угуп отурдылар. Алтай анчылар болзо, бу өйдө олор ортодо канча жараш куучындар, чөрчөктөр айдылар эди!

Куран сурады:

— Скажи о себе, Яким. Кто ты, откуда родом, где бывал, что видел? Моя хочет знать, кто мой друг?

Яким оны ондоп ийди. Бу кижиге нени де жажырбай,

ончозын чынынча айдып берзе, олордын најылажы там бек болор деп сананды. Куран бұдүмжилү, качан да сатпас кижиге болгонун ол жүрегиле сезип ийген.

— Я родился и жил в Вятской губернии, в деревне — деп, Яким куучынын баштады. — Семья была большая: дед, бабушка, отец, мать, три брата, две сестры, одна старшая, другая — маленькая. Наши вятские мужики мастера на все руки: строили дома, клали печки, хорошими стекольщиками, кузнецами, ремесленниками — словом, все умели делать. Земли не хватало, владели ею помещики. Поэтому мой дед, отец и братья тоже строили дома людям. Но в 1904 году началась русско — японская война. Двух моих братьев погнали на фронт, там они и погибли. А у нас на Вятке начались неурожай, голод, тиф, тогда как у богатеев амбары ломились от хлеба. Дед, бабушка, отец и мать, старшая сестра умерли от голода. Я с младшей сестренкой Леной пошел по миру. Мне было уже 16 лет. Я стал наниматься к богатым, вместе с артельщиками строил дома, клал печи. Шли и шли на восток, так и дошли с сестренкой до Сибири. В одной деревне я нанялся работать к одной богатой молодой вдове. Она меня сделала не только своим работником. Я — то пришелся ей по нутру, но она невзлюбила мою сестренку. Заставляла стирать, полы мыть, делать всю домашнюю работу, ругалась, била. Мне стало жалко сестренку, и я с ней ушел от хозяйки. Так и шли, шли, нанимаясь то к одному, то к другому богачу. Строил дома, косил сено, ковал коней — кем только не был. Однажды встретился с парнем, с которым работал по найму у одного богача. Он был красивый, умный, много знал, читал, любил рассказывать. Звать его Павел Костров. Он всю Расею исходил, в Петербурге бывал, много знал, много умных людей видел и слушал, имеет с ними связь. Он мне сильно понравился. Павел и Лена полюбили друг друга и вскоре поженились. Венчаться в церкви Павел не захотел, сказал, что не может слышать бляение попа, но свадьбу скромную сыграли. Оказалось, что он раньше бывал на реке Лене, работал на золотых приисках, там все рабочие его знают. Поэтому предложил всем идти туда. А Лена, услышав, что есть река Лена, совсем рехнулась: «Пойдем, братка, пойдем на Лену!» — и все. Пошли. У Павла, оказалось, в лесу спрятан тяжелый груз — два тюка. А что там? Одни книги, газеты и письма. «Тьфу!» — думаю. — Что человек

тащит?» Говорит, что этот груз очень ценный и опасный, принесли его двое людей, но они ушли обратно за новой партией груза, этот доставить до места поручили мне. Я тогда был очень сильный, по два мешка пшеницы на себе таскал, только вот теперь похудел и ослаб. Говорю: «Я один унесу этот груз». Но Павел не согласился. Каждый понесли по одному. Во время отдыха и перед сном Лена варила кашу, чай, а Павел стал рассказывать мне, что это за книги и что в них написано. Оказалось, что он идет вместе с большевиками, служит у них связным и распространяет запрещенные книги и газеты, развозит секретные письма и документы. Я и раньше слышал о большевиках, которые идут против царя, против богатых, но кто они такие, говоря правду, — не знал. Павел за всю длинную дорогу мне многое рассказал. О том, как русский народ грабят свои и иностранные капиталисты, чиновники, как рабочие и крестьяне все больше нищают, а помещики и кулаки — богатеют, о царе и губернаторах, которые с помощью солдат расстреливают, отправляют в ссылки, на каторги рабочих, подавляют бунты, забастовки. Но рабочие не сдаются и в конце концов они победят. Это точно. Вот эти книги и газеты, написанные Лениным и его друзьями, как раз и призывают рабочих к борьбе за то, чтобы свергнуть трон царя, дать свободу и волю народу, установить власть народа, дать всем землю. Словом — он открыл мне глаза на всю правду, и — не поверишь — я в конце уже сам себя зачислил к большевикам. Я прочитал все газеты и книги. Павел пояснил то, что мне было непонятно. На приисках был правой рукой Павла, во всем помогал ему: организовывал митинги, стачки, забастовки. Лена тоже помогала ему, никуда его одного не отпускала... Но во время ленских событий они оба шли впереди демонстрантов и погибли. Я бросил увесистый камень и попал в голову того офицера, который стрелял в них. А потом бежал... И вот теперь сижу с тобой и беседую... Вот и вся моя биография.

Яким куучындап отуарда. Куран унчукпай, онын кажы ла сѳзин кѳксине илдирип аларга кичеенди. Токтой тѳжерде, ол сананып, унчукты:

— Ты большевик?

— Да, я принадлежу к большевикам и до конца жизни буду бороться за дело партии и рабочего класса.— Яким чертенип тургандый айтты.

— Большевик... Это слово я слышал, но ни одного большевика в жизни не видел. Теперь вижу, что кароший человек — русский большевик, за оробочих стоит, за них жизни не жалеют. А у нас большевик нету. За пастухов, чабанов, табунщиков, јалчы, кулов некому стоять, никто не защищает. Ведь наши зайсаны, темичи, баи и купцы не меньше русских богачей грабят и бьют бедняков и батраков. Они плетью правят народом. Много смелых бедных алтайцев стреляли, резали богатых, но их поймали и низ гоняли¹. А грамотных, как ты, большевик у алтайцев я не слышал. Алтай кижы не может быть большевик, а? Чтoб он по-алтайски всем все рассказывал. Алтай бедняк и батрак — все поднимутся на богатых с ружом. Мы их ненавидим, от них много страдаем, погибаем! Мы готовы драться! Но кто нас всех поднимает? Кто башчы может быть?

Яким кенете селт этти. Кураннын сурагы кандый чын! Яким унчукпай, узак сананып отурды. Онон айтты:

— Твой вопрос очень правильный. Но дать ответ сейчас не могу. Русские говорят: «Утро вечера мудренее». Давай спать ложиться, а потом подумаем над тем, что ты сказал.

Куран тура јүгүреле, отты туура, өскө јерге көчүрди. Оттын ордын јалмап, чибилердин бүрлерин калын јайды.

— Будешь тут спать, шуба накроешься. Пот пойдет — не бойса. Не шевелись, утром совсем здоровый станешь.

Тоннын үстине ол база чибилердин бүрлерин чокты. Куран бойы јангы јерге салган оттын јанына чибилердин бүрлерин јайып, јенилчек тонын јабынып, јадала, тургуза ла уйуктай берди.

Је Яким узак уйуктабай јатты. Онын санаазын Кураннын сөстөри куйбуртып турды: «Куран кайдан билзин...— деп, ол сананды.— Орус большевиктер јангыс ла орус пролетариатты ла јокту крестьяндарды революционный тартыжуга көдүрип турган эмес, Россиянын өскө дө албатыларына салтарын јетирет, ЦК-нын јакарузы аайынча јаан революционный ченемелдү көп большевиктер орус эмес албатыларга ийилет». Яким Кавказта, анчада ла Бакуда, Орто Азияда, Балтика талайдын јарадында, онон до өскө јерлерде јаткан орус эмес албатылар революционный тартыжуда эрчимдү туружып, кайрал јок тарты-

¹ Низ гоняли — ссылали вниз по долинам.

жып турганы керегинде көп кычырган. Олордын ортозынан канча кире көп жарлу башкараачы большевиктер чыккан. «А Алтайда большевик бар ба? Бар болзо, олорло туштажып, таныжар, куучындажар керек. Вяткада онын жуук төрөөндөринен кем арткан? Кем де жок. Оноор не мендеер?» — деп үргү аразында сананып, алдынан изиткен изүге маказырап, уйуктай берди. Түнде ол, чындап та терлеп, канча катап ойгонды. Же Кураннын жакылтазын бүдүрип, кыймыктанбай жатты.

Танары жуук Яким туруп келзе, эки өлү кар жаап койтыр. От өчүп калган. Куран жеңилчек тонын жамынганча, энгирде канайда жаткан — анайда ла жатканча, бир де кыймыктанбаган эмтир, «Көрзөн, үстине кар жааган жадыктый. Бу өлгөн кижиге, тирү кижиге?» — деп сананып, Яким онын будынан тартты. Куран тура жүгүрди.

— Ну как ночевал? Пот прошел? — деп сурады.

— Спал хорошо. До полночи был как курица мокрый, а теперь сухой. Под утро даже стал мерзнуть — деди Яким.

— Это карашо, теперь пойдем охоту, спешить нада — дейле, Куран мылтыгын илүден алып, ичкери басты. Яким ээчий барды. Олор кечеги кобыга өңөлөп жеттилер. Куран өрө-төмөн көрөлө, колын жанып ийди:

— Элик нету — деди. — Пойдем другой лог.

Олор кобыны кечеле, жаан кырланга чыктылар. Яким тайкылбаска, табыштанбаска албаданат, тыныжын да киреледет. Кырланды ажып, төмөн түжүп келерде, кечегизинен жаан кобы жатты. Куран ла Яким көстөри уштылганча көрзө дө, неме билдирбейт.

— Далше ишо лог есть, туда пойдем — дейле, эки-үч алтам базала, кенете турган жерине казыктый кадала берди.

— Идут! Идут! Давай назад! — деп, Якимге шымыранды. Экүлези капшай ла агаштарга жажындылар. Куран шымырап жартады.

— Идут вверх три элика. На сто метров впереди идет куран. Такой у них закон. Ты спрячешься вот за этой сосной, приготовься и, как только куран подойдет близко, — стреляй подмышки. А я побегу низ и буду стрелять керекшин.

Яким кайкады:

— Как я в тебя буду стрелять? Ты что говоришь?

Куран күлүмзиренди:

— Не в меня, а элика — жеребца. У нас его звать куран, понял?

— Значит, у вас элика-самца называют кураном? А керекшин — это элик-самка? Так?

— Так, так! Теперь ты понял? — дейле. Куран сан төмөн табыжы жок жүгүрди. Яким сакый-сакый, чөкөнө берди. Онон база ла көрзө, кобыны өрө айры-тейри мүүстү куран отоп, арайын клеедири. Керекшиндери көрүнбейт. Яким манзаарып, жүреги кенетийин тирсилдей берди, тыныжы бадышпай барды. Куран бир жетен беш метрге жууктап келерде, Яким ол кача бербезин деп сананып, энчикпей, маажыга базып ийди. Куран кенете туура калыйла, ары-бери көрүп ийеле, агаш аразы жаар сурт этти.

Бу ла тужында жүс метр киреде эки катап мылтык жырс этти. Яким жасканына кородоп, бойы бойын айткылап отурды. Тын удабай Куран бир керекшинди жүктенгенче жетти. Жүктүгүн жерге салып, Яким кородоп отурганын көрөлө, озо баштап ого тын ачынган бойы эмди эмеш жымжай берди.

— Ты бочему рано стрелил? Я говорил тебе: куран близко-близко подойдет, тогда стреляй. Поспешил ты, друг. А я второй керекшин тоже промазал, далеко убежала.

Онон экү коштой отурып, танкыладылар. Куран Якимди токынатты:

— У нас охота кароший. Алтай нам дал два элика: один — тебе, другой — мне. Хватит. Спасибо Алтаю! Много зверей убивать у нас не разрешают. А то Алтай рассердится, и охотнику худо будет. Белок, соболей можно бить, а лось, марал, элик, теке, јунга много стрелять нельзя.

— О, это у вас хороший закон! Зачем зверей зря истреблять? Поэтому-то Алтай и богат — зверем и птицами.

Танкылаш божогон сонгында Яким озолоп эликти будынан тудала, ийнине јенгил салып алды.

— Если Алтай ее мне дал, то я и понесу — деди.

Одуга једеле, Яким от салып, чай изиткенче, Куран эликти түргөн сойып, эртеп, экинчи тытка илип койды. Чайлап алала, Куран аттарга барды, Яким одуга артты. Якимге кече эгирдеги санаалар ойто ло бурылды.

Вятка... Чыккан, өскөн төрөл јери... Вятка онын түжине де јаантайын кирет. Је «Вятские — люди хваткие» дегени тегиндү эмес. Большевик анда көп болгоны, революционный тартыжу көндүгип турганы ого јарт. А мында не?.. Сибирьдин орус эмес албатылары керегинде олор орус каанга, бойлорынын јайзан — байларга аайы-бажы жок базынчыктатканы, тоноттырганы керегинде ол көп кы-

чырган, оморды революцияга тартып алып, көдүрери керегинде большевик партиянын организацияларынын башкараачыларынын куучындарын көп катап уккан. Айса болзо, мен... Же Яким шүүлте эдерге мендебей турды.

Куран бир аттын куйругына экинчи аттын тискинин буулап алган јединип келерде, омор эттерди арчымакка ла бир таарга тыктап, артып алып, төмөн түштилер. Кайыр божогон сонгында омор аттарына минип јортылар. Куран андап барала аай болгондо, кожондоп јанатан. Бүгүн де ол кожондоды:

Ак булутка көмүлген
Алтын-Туунын јаражын!
Албаты-јонун азыраган
Алтайымнын байлыгын!

— О чем ты поешь? — деп, Яким сурады.

— Я пою о красоте и богатстве нашего родного Алтая. Мы алтайцы, любим и славим его. А вот баи и бии нас замучили. Тяжело жить на родной земле. Вот я не только байский табунщик, но ишо должен на его коней у кышту — зимней стоянки сено ставить, всю зиму их кормить. А сено много нада. Вот завтра я и Каракыс поедем на покос, а жена останется одна — табун смотреть.

— А далеко эта стоянка?

— Низ по Сайлучаку двадцать беристе будет. Там есть большой кажаган и јурта. Нада сена косить и много сена ставить.

— Я не хотел бы на твоего бая работать, но тебе помочь могу. Поеду вместе. Лишняя коса есть?

— А чо такой коса?

— Ну чем траву косят.

— А-а. Наши русские называют ее литовка. Есть, есть, жена косила. Но тебе нельзя низ, там недалеко дорога, люди увидят.

— А ты им скажи, что мы давнишние друзья, назови какое-нибудь село, откуда я, местную фамилию придумай, говори, что встретились на охоте, а сейчас приехал в гости араки попить. И все дело в шляпе. Пусть жена араки побольше наварит.

— Карошо. Твой памилия будет Табакай, живешь деревня Карагуш. Завут Яким. Батрак. Мы познакомились Ирбите.

Якимнинг жапажына једеле, Куран таарда этти арттыргызып койорго сананарда, Яким мойноды:

— Завтра на покос поедем. Мне только на шашлык отрежь.

Куран айлына жанып келзе, — көк жарамас! — чакыда Сыксайдын ады турды, айыл ичинде, төрдө, Сыксай ширдекте байдастанып отурды. Алдында — чөйгөн аракы, тепши эт. Куран оныла эзендешкелекте, Сыксай кизиреп чыкты:

— А-а, күлүк жанган ба? Мал кабырар ордына эликтеп жүрүң бе? Узак чыбыктатпаган бедин? Сенин кабырган уурди Тойбон байыбыс Ирбитке айдап апарып, садар деп куучындайт. Мал арык болзо, сеге кайрал болбос туру. Эртең тура жылкынды өзөккө түжүр. Мен оны айдарга келдим. Эмегенин ле кызын сен келгенче өлгөн тургуссын. Билдин бе? Мында жабагалар кыштаар.

— Уктым, жааныбыс! Мен тегин де онызын сакып, азык ас болордо, бүгүн барып, эки элик адып алган эдим, кургадып алайын деп.

— Ме, эки элик! Бир де элик сеге жетпей! Экүни канайдар? Эт ле жип, аракы ла ичип отуратанаар туру. Онын учун ол эки эликтин бирүзин менин арчымагыма сук.

Куран эрмек те жок тышкары чыгып. Сыксайдын ары-бери жорыктаза, качан да ээринде артып алып жүрер куру арчымагына бүдүн эликтин эдин тыктап берди.

Сыксай чөйгөндө аракыны жудуп, тепшиде этти үзе жи алала, айлына менгеди. Куран оны ыраак уйдежип койды.

* * *

Эскиде аттар уурдайтан уурчылар болзо до, же олор туттургылап туратандар, ненин учун дезе аттарын жылыткандар олордын танмазынан тапкылайтан. Узун тилле узун кулак бойлорынын керектерин эдип койотондор. Же алтайлар орустарла колбулу боло берерде, аттарды бирден-экиден эмес, уурлеп айдайтаны тынгий берген. Уурчылар уурдап айдаган аттарды казактардын шибеелерине, жарымкаларына апарып садар боло берген. Ол керектер анчада ла байлар ортодо көндүккен. Ой башкаланган. Эскиде байды малынын тоозыла аңылайтан болзо, эмди акча эн жаан учур алынган... Акча, акча... Бу

кижиликтин короны Алтайга кирген, албатыны түрөткөн. Байлар бой-бойлорынын малын айдаары тынгый берген.

Табытка бу керекти жүрегиле сезип ийген. Ол алтай байлардын жалчылары уурдап айдап келген малын алатан «приемный пункт» ачкан. Уурчылар малды ого саткылайтан. Ол аттарды үредетен улус та тӱзӱгӱн. Ӱреткилейтен. Тын уулдар.

Анчада ла Аргымайдын малы астаары кӱптӱгӱн болгон. Аргымай кетешӱ ийген.

Эскиде байлар киш тонду, кумдус бӱрүктӱ жүргүлейтен. Эмди ончозы садуга барган. Акча алтын боло берген. Акчага бӱлүнери башталган.

Акча калыктын жүрүмин булгаган. Кайырчак жӱӱжӱ ордына — кайырчак акча кичеери келген. Акча, акча!.. Канчаны ол жиген, канчаны керекке кийдирген, канчаны бӱлтүрген, канчаны түрмелеген!

Аргымай одус киж ийген. Олор билдиртпей, Калыман¹ шибееге келеле, аттардын танмаларын кӱрүп жүргүлеген. Тапкылаган.

— Татарва дерется, татарва дерётся! Вот театр! Вот театр! — кыйгы-кышкы.

Карган киж:

— Уят билгилебес немелер. Албаты жолун бузуп турган немелер. Акча албатынын тыны эмес. Акча ачаптардын тыны.

Уч кӱннинг бажында бай Тойбон бойы, Сыксай, эки жалчы жетилер. Куран айылдан чыга жүгүрип, жоон бука бӱдүштӱ Тойбонды жүк ле жетирген аттан тӱжүрип, адын чакыга буулайла, бойын колтыктап, айылга кийдирди. Торкош ло Каракыс ары-бери жүгүрижип, тӱргӱ ширдек, терелер жайдылар. Тойбон бир койды жангыскан жип ийетеним угуп, бӱдӱн эликтин эдин казанга толтыра салып кайнаттылар. Торкош бӱбӱгӱнине жолго жууган аракызын ӱзе жылытты. Тойбон ичин жүк ле кӱдӱрип, Куранга колтыктадып, тӱргӱ отурды. Сыксай коштой отурып алды.

Сыксайдын кӱзи курч. Кайра кӱрзӱ, толыкта, ботомтыкта, киреелеп салган жабыс отургышта солун киж и отурды. Бу Яким болгон. Ол айылдан чыга жүгүргелекте, Тойбон кӱдӱчилериле жедип келген. Эмди тынып-тынбай, унчукпай толыкта отурды.

¹ К а л ы м а н — Колывань.

— Бу кем? — деп, Сыксай Куранга кизиреди. — Жаандардан эзен де сурабас кандый күлүк?

Яким ондоп ийеле, озо Тойбонгло, ононг өскөлөриле эзендешти.

— Якшы. Якшы ба? (Ол бу кире күндөрдүн туркунына көп алтай сөстөргө үренип алган болгон).

— Якшы эмей а-а, жаман кайдан келзин — деп, Сыксай чүмеркеп айтты. — Сен не кижин?

Яким ордына Куран, Тойбонгнын алдына бажын энчейтип айтты:

— Бу кижин — менин најым. Ирбитке мал айдап жүрөлө, танышканыс. Ол Карагушта жаткан кошойымнын жалчызы болгон, ады — Яким, памилязы — Табакай. Кошойымыла Ирбитке кожо садыжып жүрөтөн. Андап та жүргенисте, туштажатаныс.

Тойбонг өкпөлөнүп каткырды:

— Каракуштам ба?.. Ол Карагуш деген журт бастыразы Табакайлар. Өскө памилялу кижин анда укпадым. Айла орус эмегендү Табакай деп алтай кижиден таркаган ине, учунда ончозы орустар боло берген. Орус Суртайлар база орус эмегендү Суртай деп бай кумандыдан таркаган. Эмди Суртай деп жаан журт та бар. Андый алтай орустар көп. Айла олу ончозы азыйдан бери «Жасашный» деп бичидет, ненин учун дезе «Жасашный» аңчыларды черүгө алгылабайтан. Олордун көбизи сөөгин де айдар. Сөөгин не эди? — деп, Тойбонг сурады.

Якимнин ордына Куран мендеп айтты:

— Онын сөөгин мундус болор.

— Ме, мынызы меге таай кижин турбай. Менин энем база мундус. Төрбөн турус ине. А бого не келген? Сенин төрбөннүн мында бедин? Менин айлымда болор учурлу.

Ордына база ла Куран айтты:

— Мен эликтеп жүрөлө, најымла тайгада тушташкам. Айлыма кычыргам, эмеш күндүлөп ийейин деп. Онын учун ол мында.

— А сенин најын тил жок по? Онын ордына сен не каруун айдадың?

— Тарынбагар, ачынбагар, жааныбыс. Најым алтай тилди чала-была ла билер, онын учун мен тилмештеп турбай.

— Же андый болзо, кем жок. Кошойымынын ады кем?

— Табакай Еропей деген ошкөш.

— Э-э, ол күлүктин билбей а-а. Бистин Табыткага ол кайдан турзын! Менин најым Табытка Алтай ичинде эн жаан

којойым эмей. Је ол кара јыжынан ла чыкпас, анан ла алтын-јөөжө јууйт. Тубалар мал азыраган эмес! Којойымнын жалчызы којойымла кожо болбой, не андап, тенип јүрген?

— Олор әкү јарашпаган ошкош — деди Куран.— Бир јылдын жалын төлбөгөн дейт. Ачынала, јүре бертир. Мен, карын, слердин адыгарды адап, слерге јалданза кайдар дееримде, сүüne берген эди. Је онызы бойыгарда. Сүрекей күчтү уул, атты да эки колынан каап, өрө көдүрип ийер.

Тойбонг Якимди бир кезек ширтеп көрүп отурды.

— Уурчы эмес пе?

— Јааныбыс, ол бу јажына ийненин сыныгын да уурдабаган — деп, Куран киришти.— Мен оны јакшы билерим.

Тойбонг карс-карс каткырды:

— Онызы коомой. Меге уурчы улус керек. Бистин јылкы малыс там ла астап јат, айдарда, өскө улустын малын уурдаарга келижет, Күндүбей чилеп. Чын ба, Сыксай?.. Эмди закон андый: уурда — је туттурба.

Сыксай түлкүдий јылбындап, јөпсинди:

— Ончо улус бой-бойлорынан уурдажа берерде, бис не артатаныс? Күндүбейдин бойынын да малын сүре берерис.

Тойбонг Якимге айтты:

— Је, энем ажыра төрөөн кижиге эмтиринг. Меге јалчы болуп јүрерин бе? Јалын, сенин Еропейинг чилеп, тутпазым, ойинде төлөөрим.

Яким Куран ла Тойбонгнын не керегинде эрмектежип турганын эмеш ондоп турды. Калганчы суракка ол Куран бажын кекип турганын көрөлө, каруун кенетийин алтайлап:

— Јөп — деди.

Тойбонг Якимди јууктада јарыкка отургызып, бир кезек ширтеп отурала, унчукты:

— Орус јаны јендептир: јеерен сагалду, кажак көстү, је эр десе эр ошкош. Ирбитке јүрген болзо, саду јанын билер болзо, ого коштой орус тилди јакшы билзин — анайдарда, бис оны кожо не албас? Орустажар болзо бис те Яким ажыра орустажарыс. Чын ба?

Бу өйдө Торкош казаннан тепшиге семис эт чыгарып, тепшини Тойбонгнын алдына јылдырды, чөйгөн аракы ла чөөчөй тургусты. Тойбонг отко, төрт булунга шымыранып чачылга эди ийеле, баштапкы чөөчөйди, јан аайынча, айса, корон болбозын деп, аскан кижиге салды. Онон бойы бир чөөчөй ичип ийеле, чөйгөнди Куранга берди, чөөчөйчи болзын деп. Этти Тойбонг улуска бир болчоктон үлейле, кийин

1 буттарды, бөрү чилеп, тиштериле јара тартып, јудуп отурды. Тепши божоп ло турза, Торкош казаннан изү эттен чыгарып, үстине салып ла турды. Оско улуска келишкен чөөчөйлөр ончозы ого, Тойбонго, барат.

Тойгон, калаган сонгында, Тойбон ло Сыксай чеденге суккан жылкыны көрөргө чыктылар. Уур чеденди ажыра калып ийерге иримдий айланат. Тойбон јаан чеденнин каалгазынан коштой кичинегеш чеденекке аттарды бирден чыгарзын деди. Кажы ла атты Сыксайла экү айланып шиндеп көрди. Ончозында јек јок.

— Аргымактар! — деп, Тойбон мактады.

Эки јалчы узун камчыларыла јырсылдап; «айт, айт!» деп кыйгырыжып, уурди сууны төмөн јолло сүре бердилер. Тойбон ло Сыксай Куранды ла Якимди шыйдынып алып, эртен тура јуртка јетсин деп јакыйла, јандылар.

Олор жүргүлөй берерде, Куран Тойбонго не керегинде эрмектешкенин Якимге айдып берди. Яким угуп, угуп, колын Куранга сунуп, сүүнди:

— Ты поступил правильно, друг. Значит, я — родственник бая Тойбонга! Ха-ха-ха! Это здорово! Поеду в Ирбит переводчиком! Хорошо! Связь с баем — это путь к сближению с вашими бедняками, беседам с ними. А в Иркутске я могу встретиться с друзьями, узнать судьбу других. Понимаешь? Это хорошо! Только одного боюсь: «Откуда, скажут, у алтайского бая русский батрак?» Начнут допытываться, узнавать и могут разоблачить.

Је Куран оны токынатты:

— У алтай бай русский батрак много. Ты не один, Тойбон, если нада, от волостного старшины пумагу возьмет, что ты алтай кижы, из рода мундус, народа — Табакай, имя Яким, родился от матери в Карагуше, ишо ребенком остался сиротым: Тойбон что скажет, так и напишет волостной качы¹. А там попробуй придиришься.

Яким сүүнип, Кураннын ичине јудругыла түртүп ийди:

— Хитрый же ты человек! Как вокруг пальца обвел своего толстопузого бая!

Эртезинде Куран ла Яким Торкошло, Каракысла јакшы-лажала, арчымакта азык-түлүктү атандылар.

¹ Волостной качы — секретарь.

* * *

Тойбонг байдын садып апараткан үүр малына коштой жаткан Күндүбей байдын жалчылары табару эткен. Куран ла Яким уурчыларды тудуп алаала, буру омордо эмес, ачап байда учун, минген адын айрып, оморды кайра жүргүзип ийдилер. Бу учуралдын кийнинде омор экү Иркутска једер санаалу атангылады. Јолой омор Шишков Вячеслав Яковлевичке јолыгып, онон төс јердеги калганчы солундарды угуп алдылар.

* * *

1917 јылда кичү изү айда Алтайда кайкамчылу неме көрүнген. Јаш-Турада темир јолдын станциязында Россиянын Күнбадыштаң келген вагондордон улай ла көп алтайлар чыгар болды. Ончолоры карара киртип калган боро шинельдерлү, кату тереден ботинка өдүктөрлү, јодолорын «обмотка: деген калын эн бөслө орогылап алган, бажында эски картыс бөрүктөрлү.

Јаш-Турадан омор үүрлежип, кастар чылап, ээчижип алган чөлдөрлө, Алтайдын өзөктөриле чөйилип, јойу баскылап браатты. Кажы ла алтай јуртта улус оморды калактажып уткыгылайт, бар-јок аш-курсагын салып күндүлегилейт, јурт улус сүүнижип, ыйлашкылап турды.

Кажы ла јуртта үүр астап, Түнүр, Аркыт, Улаган, Чолушман јурттарга эки-үчтен ле јеткилеп турды.

Бу улус 1916 јылда Россия Германияла јуулашкан фронтко тыловой иштерге мобилизованный улус болгон. Февральский революциянын кийнинде оморды јандырган.

Тыловой иштерден јанып келгендер көп кайкамчылу солундар экелгилеген. Бу солундарды омор кажы ла јуртта айдып тургулады, онын учун омор бастыра Алтайга түрген јайыла берген. Бу солундардын эн ле кайкамчылузы — Мыклай каан тайкылганы, антарылганы керегинде.

— Ордына кандый каан ширееге көдүрилди? — деп, каргандар сурагылайт.

— Эмди каан јангы болбос, өскө јан башталган дежет — деп, тыловой иштерден келгендер каруун јандыргылайт.

— Кааны јок калык болор бо? Тенериде кудай, јерде каан болотон эмес беји? Бис те, алтайлар, Ойрот-кааныс барган сонгында, Расейге багып, Бала-кааннан бери орус каандарды бойыстың каандарыска бодойтоныс. Эмди не болотоныс? Айса Ойрот-Кааныс ойто клеедири бе?

— Эмди кандый да каан болбос. Расейде «большевиктер» деп улус бар дешкилейт. Олор жаңды албатынын бойынын колына берер деп тартышкылайт дежет. Бийлерди, байларды жоголтор деп, улусты көдүргилеп турулар дежет.

Тыловой иштерден жангандардын бирүзи айдат:

— Мен ол «большевик» деген улусты бойым көрбөдим, же олордын солдаттар ортозына жайган чаазындарын меге бир солдат кычырган. Кааннаң болгой, буржуйлар жок болор учурлу дешкилейт.

— А буржуй — ол кемдер?

— Буржуйлар — жаан байлар, калыктын канын соргон улус эмей база.

Экинчи тыловик айдат:

— А меге бир орус солдат ол «большевиктердин» бирүзин бойым көргөм, уккам деп айткан. Ол ончозын меге куучындаган.

Кезик тыловиктер, анчада ла жинттер, Россияга бир жылга барып келеле, алтай тилин ундыгылап салган болуп кылынгылайтан. Бир карган кижжи ононг нени ле сураганда, жангыс ла сөслө каруун жандырап:

— Карашо, карашо...

Бир уул десе жыл туркунына арыш сукайрыла, кара чайла азыранган да болзо, жанып келеле, талканды да, курутты да таныбай барган:

— Это что — мука? А это камень, что ли? — деген.

* * *

Каан антарылганы керегинде табыштарды угала, Табытканын жүреги токынабай барды. «Каанды ширеезинен ийде салган калык коркышту ла — деп, ол сананат. — Же орустанг не чыкпас? Эм кудайды да антарары арткан». Же Табытка калганчы жылдарда алтайлар да ортодо кандый да собырылыш болуп турганын сезип жүрген. Улус «жаандарды» тообой барган, коркыбас жүректүлөр көптөй берген. Уксаң, анда бай кижинин жылкы малын айдай бергилеген, мында — калан төлбөринен мойношкылаган. Табытканын санаазынан анчада ла 1914 жылда Кан-Оозы, Ондой жерлерде алтайлардын түймеени чыкпайт. Олор кааннын тыловой иштерине барбаска бийге ле казактарга удурлашкан, согушкан, канча кижжи өлгөн. Эм ол иштерден жанып келген улустың албатыга жайган куучындары ого до угулбайсын.

Бу собырылыш база да орустардан чыгып турганын Табытка сеспей.

Бир катап ол Чуйдын жолыла Улагандагы уулына браадала, Чуйдын трагын шиндеерге Петербурган келген партияла тушташкан. Жалмажында сумкалу бир орус жолдон туура агычакта көп алтайлардын ортозында куучындажып отурды. Табытка көндүрө өткөн. Ыраак жок бир айылга түжүп, жанып келген куучында турушкан кижиден угар болзо, ол кижин — партиянын начальниги Шишков эмитир. «Не керегинде куучындады?» — деп сураарда, айткан: «Орус ла алтай коёйымдарды коркышту жамандаган, ач бөрүлөр, түлкүлөр, уйады жок тонокчылар деген». Куучындаган кижин Табытканы коёйым деп билбеген ошкош. «Карын, мен оноор барбаганым жакшы» — деп, Табытка сананган.

Ондый улус алтайларды булгап турганда, арткандары оңоң ары болбайсын.

Табытканын санаазына көп неме жаантайын кирип турган. Томсктон, Јаш-Турадан жандармдар Туулу Алтайга улай ла келип, жажынып жүргөн большевиктерди бедреги-леп турды. Олордын бирүзи 1912 жылда Лена сууда алтын казаачылардын түймеенинде турушкан кижин. Түймегендерди аткылап койордо, ол Алтайга качып келген. Керек дезе жандармдар абыс Торбогоштын да айыл-журтында тинтү эткилегендер; онын Томскто үренип турган уулы жон ортодо большевик прокламациялар таркадып туру дешкен. Эмди ол база жажынып жүргөн.

Је олор — бичикчилер. Бичикчилерден не чыкпас? Је бичик билбестер де баштарын көдүргилеп турганда.

Моңолдон Јаш-Турага койлор айдап брааткан скотогондордын одузына түшкен. Салаты мында кожо эмитир. Скотогондор кара чай кылырадып отурдылар. Табытка оны көрөлө, айтты:

— Этке мал айдап брааткан улус эт не жибес? Куру чай не ичип отурган?

Салаты тижин кыжырадып, кеби соок унчукты:

— Мал бистин эмес... Биске акча керек. Мен сеге акча јууп жадым ине. Алымын ошкош төлөп берерим...

Табытка айтты:

— А сени мен ундыбагам эмей. База ла јарјандап келдин бе? Камка! — ла деерде, Камка аткакту камчызыла талайып келди. Салаты кенетийин кынынан бычагын уштып, ого удура басты.

— Ийт-кушка сек болорго турган болзон, бери бас — дештилер.

Табытка јалчыларыла кут жок качкан.

Бу ончозын санаып, Табытка үшкүрүп жүрди: «Эмди не болор, не болор?»

* * *

Жарымкада Яким жоголо берер болды. Онын ордына Куран аттарды жагыскан откорып ла каруулдап турды.

Бир күн атту полицаи эки колын кайра буулаткан Якимди айдап келди. Ончо улус чочыган: «Бу күлүк кайда болгон? Ууру эдип ийди эмеш пе?» — дежи, Куран ончозынанг озо жуук басып келерде, Яким ого алтайлап шымыранды:

— Бистинг ле кижиге деп айдаар. Ыраак жерлерге жүрбеген дегер.

Полициаи камчызынын учыла Куранды ийде салып ийеле, койу ла узун эрин сагалын сыймап, кышкырды:

— Кто здесь знает этого человека?

Тойбонгнын жаан ичи чадырдын эжигинен жүк ле бадып чыкты. Ол бир көзиле Яким ле жеерен чырайлу полицияга шыгалап айтты:

— Это моя человек, мой табун\ гоняет, мне толмач служит, зачем рестоуал?

— Твой-говоришь?.. — Полициаидын көзи тазырайып келди. — А почему он русский?

— Какой-такой пачему?.. Мать-алтай, отес-алтай, зауут Табакай.

— Но он же похож на русского, не на тебя, косоглазого.

— Откуда моя знат — такой мать родил. Наверное, орус виноват.

Ончо улус каткырышты.

Тойбонг полицияга «косоглазый» деп айткыладала, ачынып, бойы онын үстине барды.

— Я — большой алтай бай, сюды гнал много коней продавать, а ты моя человек иймешь, меня «косоглазым» называешь. Ты сам косоглазый!.. — деп, колында камчызыла силкиди. — сам большой орус голова у меня аракы пил, а ты кто? Чо, понял?

Полициаи сананды: «О каком таком «голове» он говорит. Может, сам губернатор был у него в гостях? Черт его знает! Еще втянет в беду!»

А давно он у тебя табунщиком нанялся? — деп, полициаи бүдүп-бүтпей, сурады.

— Как тавно!.. Я песь его род Табакай знаю, они псе-мундус. А мундус у них вором не был. Псе мои человеки не вор... Зачем рестовал мой человек?

Полицай кайкап турды:

— Уд-ди-вит-тельно! А так похож! И имя совпадает!.. Видели его встречи с подозрительными людьми. Все-таки придется вести к начальству, пусть разберется.

Яким эртезинде каткырганча жанды:

— Меня приняли за какого-то беглого — деди.— С севера, говорят, убежал. Но как я мог там оказаться? Отбредхался!..

Тойбонг адылды:

— Ты пачему один город кодил? Я давал тебе указ кодить? Нет, не давал. Ишо пойдешь — прогоню. Мотри у меня!

Жарымкада Аргымайдын аттарын озо алдылар. Же оны билбес улус алгылаган. Тайга-таштарла жорыктаган орус казактар Тойбоннын монгол укту аттарын садышты: олор турген де, узак жорыкка чыдамкай да. Саду божогон сонгында Тойбоннын жалчылары байдан жал сурадылар.

— Айлыска, бала-баркабыска жарымкадан нек-сак сadyп алып, апарар керек. Куру колду канайып жанатаныс?

Же Тойбон бир салковойдон ло береле, токтогон. «Амтажыдып алзан, астамынды бастыразын тоноп барар» деп сананып, көптөдө сурагандарга кизиреп турды: «Бергениме сүүнердин ордына тал-табыш чыгарып тураар ба? Андый болзо, мен полисайларды кычырала, ончогорды түрмелеп койорым!» Бу керекке Яким киришти: — Ты, бай, не имеешь права так грабить своих наемных. Ты хорошо продал свой табун — да он твой ли? Значит, хорошо должен и заплатить им за их труды. Тойбон ого атыйланып чыкты: — Ты кто такой? Ты мне указ, а? Думаешь, моя не знам, кто ты такой? Ты — совсем не Табакай, моя это давно знал. Понимаешь? Я тебя тюрьму отдам.

Яким ого жоон јудругын көргүсти:

— А вот это не видал?..

Тойбон кыйгырып чыкты:

— Семей, Журчы! Бу күлүкти тудыгар, күлигер!.. Тургузала бийлерге апарып табыштыарыс.

Же Семей ле Журчы кыймыктанбадылар. Тойбон олорго база бир салковойдон таштап берди.

— Ме, алыгар!..

Яким жемире көрүп, Тойбонды кезе ширтеди:

— А Куранга!

Тойбон Куранга салковой таштады.

— А меге!

— А сеге ненин учун беретем?..

— А ежели бы не я — твой табун дошел бы до Ирбита, а? А ну мне давай три рубля!.. Иначе я тебя тут же прибью.

Тойбон үч салковой таштап берди. Түнде Яким Куранга туйка айтты:

— Тойбон это дело зря не оставит. Я сейчас же ухожу отсюда. В Ирбите оказалось много моих знакомых и друзей, они пока меня спрячут, помогут. Но мы с тобой еще встретимся: друзья дали задание, чтоб я снова ехал на Алтай. В стране затеваются большие дела. Нам с тобой придется много поработать. У меня к тебе есть просьба: я спрятал туюк книг и газет — их надо тебе тайно увезти и спрятать в горах. Когда я приеду, возьму, мы с тобой будем читать алтайцам.

Ну, а теперь до встречи!

Яким ого үч салковойын берди:

— А на это от меня купи Каракысу и Торкош хорошие подарки. Бери, бери... Обо мне не беспокойся.

Олор кучактажала, Яким кайра да бурылбай, карангуйда жоголо берди.

Э. Палкин

КОИЧЫ

Күрен чырайлу, унчукпас бүдүмдү

Карган киж

Күскүдий жалтыраган, мызылдаган

Залга кирди.

Ого кенетийин өрө бийикте

Суркурашкан люстралар

Бийик кырларда, көндөй кайаларда

Салакташкан тоштордый көрүндү.

Ол коркып тургандый чеберленип,

Араай базат.

Тайкыла берер болорым деп,

Сезер-сеспес сананат.

Полдо жайылган кебис жолдор

Кенетийин эмди

Аркада бурсыйныкту
 Јенестий эбелди.
 Чын, ол јажына
 Јажыл мандык өлөңлө,
 Јаркынду чечектерле баскан.
 Кату боро таштарды,
 Чаңкыр тошторды кырлап,
 Ыраак тайгаларда аскан.
 Кырлардын эзини, кыштын јыбары
 Кулагына күүлеген.
 Күннен ол јажынбаган.
 Күн колы-будына, јүзине өткөн.
 Кара булуттар алдына,
 Кара мөштөр төзине
 Капшык эски бөрүктү
 Канча катап ол турган.
 Будактарда тамчылар
 Бу люстраларда јинјилердий тыркураган.
 Өлөңнин чике күүлегени
 Өзөгине онын кожон болгон.
 Көрүктердин үни дезе,
 Кой айдайтан сыгырткыжы болгон.
 Эңирде кызыл таңдактар
 Эрке санаалар беретен,
 Сүт јаркынду јылдыстар
 Сүүнчилү амыр ийетен.
 Канча катап ак айасты ајыктап,
 Көк тенгери алдына
 Көп сананып уйуктаган.
 Онын өткөн јүрүми,
 Озогы көргөн јылдары
 Таңкынын јылымзылу ыжындый
 Араай таркап јылыйт н.
 Јокту-јойу, өскүс-јабыс
 Кижи деп улус ого айдатан.
 Бүткеним, байла, ондый деп,
 Ол ичинде сананатан.
 Јаштаң ала курсагына,
 Кийимине, балдарына болуп,
 Арка-тууны кериген.
 Ак малды кабырган.
 Агын сууга,
 Ак јаландарга көп көргөн.

Ару тенериге,
 Ак чечектерге кўлўмзиренген.
 Агаш-ташла ол базып,
 Алтайын кайкап ајыктаган.
 Алкыш-бийан ого
 ичинде айдатан.
 Эрјине деп неме кезикте
 Јымырткадый јадатан деп,
 Болчок, апагаш деп ол көп уккан.
 Аай болуп,
 Табыла берерден маат јок деп,
 Алдында јолын,
 Алын јанын карап ајыктайтан.
 Эрјине кандый да кеен,
 Мызылдап јадар деп бодойтон.
 Солонгый чагылып,
 Канча ондў көрўнгендий билдиретен.
 Је ого јўзўн бўдўмдў
 Чанкыр таштардан,
 Онжўк ару чечектерден
 Оскө не де көрўнбеген.
 Ол көп кобы-јиктер,
 суулар кечкен.
 Арка туунын ажын јиген,
 Аржандардан томдоп ичкен.
 Кыйра-јалаазы элбиреген
 Серўўн боочылар ашкан.
 Ынаартыган тайгаларла,
 Ыраактагы өзөктөрлө куучындашкан...
 Эмди койчы өрөкөн
 Бу залда алаатып туру.
 Кандый да кайаларла базып,
 Ол мынайда манзаарбаган.
 Кўлўмзиренген кижии ого
 удура келип,
 Колынан тудуп, «Эзен!» — деди —
 Кўн тамчызынды алтын чолмон
 Карган төжине мызылдай берди...
 Кем де кызыл стол ары јанынан
 Залда отурган улуска
 Алкыш-бийан айдат.
 Ырысту, сўўнчилў иштегер
 Јенўлў јўригер деп угулат.

Карган койчы эптешпей
 эбире көрөт.
 Залда улус сүреен көп.
 Кандыйы жок деп айдар!..
 Мынаар ол апагаш чачту
 Өрөкөнди көрзөн
 Нени иштеп турган кижиге болотон?
 Бу отурган алтын-мөңгүн
 Ийиндү кижиге, о — жайлаа,
 Көп жууларда болгон
 Жуучул, байла.
 Торко чачту жип кыс
 Нени эделе бери келди не?
 Көрзөн, төжиге база чолмон...
 Залда улус сүреен көп.
 Кандыйы жок деп айдар!..
 «Мен олорто тенге болтырым» — деп,
 Карган койчы каран күлүмзиренди.
 Мызылдап турган чолмонго
 көксү уурлап,
 Төжиге изип тургандый деп бодолот.
 Чолмон кезикте кайра-таштын жигинде
 жайканып турган
 Сары чечектий көрүнөт...
 Карганнын жанмырга
 канча өткөнин,
 Соокко канча тонгонын
 Улус бүгүн жылу көрүжиле жылыткан.
 Бастыра жылдарын, жүрүмин
 Тайга-ташка өткүргөн өбөгөн
 Бүгүн ого учурлаган сөстөр уккан.
 Эржине баскан жолдорунан
 Ак ырыс болуп табылбаган.
 Көп сананган, түжинде де көргөн.
 Же ол сүреен көп иштенген.
 Жаңыс
 иштеп турум деп көп сананбаган.
 Иш — ол жүрүм болгон.
 Кажы ла эртен тура
 чыккан күндий,
 Ичкен чайдый,
 Койлордун мааражындый,

Бир де кайкалы жок
 је сүрекей жуук болгон.
 Иш оны жылыткан.
 Күн оны жылыткан.
 Койчынын тери көп аккан.
 Тамчыны ээчий тамчылар
 Мандайынын чырыштарыла,
 Меестерде бараткан койлор чылап,
 Жолдолып аккан.
 Бастыра жүрүминде суркурап аккан терлери
 Учында жуулып, алтын чолмон болуп калган.
 Карган койчы эржинени жажына
 Оскө жерлерден, өскө жолдордон бедреген.
 Онын табылбазына учында
 бойы да бүде берген.
 Эржине ого эмдиги өйдө
 Иштин жолунан, иш өрөкөннин жолунан
 Жакшы сөс болуп, жаан мак болуп,
 Жүрүмине онын жарыган!

Л. Кокышев

ТАЙГЫЛ КЕРЕГИНДЕ БАЛЛАДА

Тайганы керип,	Уур санаага...
Тайгыл өдөлө,	Мал кабырган
Тым отурат	Ээзин бедреп,
Боочыда унчукпай.	Тайгыл келген
Арыган арык	Ээн тайгага.
Ийтти көрөлө,	Көп айларга
Токтой түжет	Ол ээзин бедрейт.
Тегерик ай.	Же тайгада одунын
Тайгылдын алдында	Күли соок.
Тайга карарат...	Бу Алтайда
Соокко мөштөр	Ээзи көрүнбейт,
Чыдашпай тарсылдайт.	Ол ыраак — фронтто...
Тайганы айкап,	Мында жок.
Ийт калтырайт...	Кенерте ээзи
Ого өткөнп,	Удура энмектеп,
Түлкүлөр жанкылдайт.	Эдскилеп клееткендий,
Укүлөр каткырат,	Ого билдирет.
Оны электеп,	Же укүлөр каткырат,
Же Тайгыл бастырат,	Тайгылды электеп,

Тайгылга өткөнип,
Түлкүлөр үрүжет.
Карарган кайалар
Тайгылдын ээзиндий,
Тууларды аяктап
Тургандый көрүнөт.
Мөштөрдиг бажында
Коологон эзинде
Малчынын узун
Кожонты угулат.
Бу жаан тайгада
Ээ болгонын
Тайгыл отуруп,
Эске алынат...
Тайгыл улыйт...
Ойто каруузын
Тайгалар күнүрөп,
Узак жандырат.
Тайгыл төрөл
Эски жапжын
Таштап болбой,
Ойто бурылды.
Же соок карануй
Ачык эжиктен
Удура Тайгылды
Бөрүлөр уткыды.
Ачынган Тайгыл
Бөрүгө чурады.
Азуулар жызырап,
Түк чачылды,
Ыркыранып, бөрүлөр
Тайгылды курчады.
Тайгыл үрүп,
Ээзин кычырды.

Согушты көрөргө
Мөштөр жуулыжат.
Таң алдында
Согуш токтоды.
Бөрүни төрөл
Журтына божотпой,
Жапаштын жанында
Тайгыл жыгылды.
Шырказын жалап,
Эбире тайгадаң
Ээзин болушка
Узак кычырат.
Же болужып болбой,
Онын жанында
Уйелик мөштөр
Шуулажып жайканат...

.....
Тайгалар катап ла
Чечекке бүркелди.
Суучактар кожондоп,
Туулардан көндүкти.
Ыраак фронттон
Женүлү жаскыда
Одузына Малчы
Ойто ло келди.
Мал кабырып,
Ол катап ла мында
Энирлер сайын
Одуда амырайт.
Онын үстинде
Мөштөр шуулажып,
Жалтанбас Тайгылдын
Жүрүмин куучындайт...

ЈЕРЛИК ГЛАДИОЛУС

Көк тайганын карангуй түбинде
Көстөң туура гладиолус өскөн.
Күнге удур ол жобош чөйилип,
Күчи жетпей, араайын өлгөн.
Чалыган күннинг жаркынын божотпой,
Чакту агаштар үстинде туратан.
Чалынга да жетпей, агаштын төзінде
Чагы уйадап, чалдыгып калатан...
Тазылдарыла агаштар бек тудужып,
Тартыжып, күннинг чогын блаашкылайт.
Жарыкка жетпей калганы жыгылып,
Жадыктар бололо, чирип калгылайт...
Мун беристе чөйилген тайгада
Жаңыс агаш неме бе ол?
Черүдий турган мун мөштөргө
Чечектин өлүми неме бе ол?..
Же жас ла келзе, гладиолус чечек
Жадыктан тайанып, бажын көдүрет.
Чичкечек коллыла тазылдан тудунып,
Катап ла күнге удур чөйилет...

И. Сабашкин

ЛАЗАРЬ КОКЫШЕВТИҢ ЈАШ ТУЖЫНАН

1. Баштапкы үлгер

Ол жылда јееним Шебалинде орто школдо јетинчи класста үренип турган. Бир катап күскиде Койло ло Данил — эки карындаш Кара-Таштан кузуктаарга барган. Же уулдар сондогон болгодый. Камлактын ла Одус-Төбөнин уулдары олордон озолойло, ончозын терип алган эмтир. Кере тўжине јүреле, јүк ле эки тобоолу јанып келген. Тўжине курсак ичпеген балдар оозын-тилин өртөдип, күлге көмгөн изү картошконы чегенге кожуп, ажанып турды. Койло бир изү картошконы бүдүнге оозына кептейле, тыныш алынбай карылала, соок чеген ичип ондонгон. Лазарь жаңыртыктын үстине чыгала, байдас-

танып отурала, койу кабактарын жемире көрүп, нени де шүүне берди.

Кара-Таштан кузукчылар
Кунукчылду жандылар.
Эки таарлу барала,
Эки тобоо экелди!

деген Лазарьдын үни угулды. Бир кезек унчукпай отура-
ла, оного ары куучындады:

Карлагаштын уйазы
Кара суунун бажында.
Кумжунун ииттери
Кожон-комыт жыргалда.
Суу кечире кажатта
Кыстар турат кожондо.
Узун кырган учында
Уулдар турат биеде.

Мен бодозом, бу жолдыктар жеенимнинг баштапкы үлгер-
лери болгодый. Ол тушта мен оны карындаштарын шоо-
дып, кокырлап туру деп бодогом. Үлгерди де ундып
салгам. Жүк ле онын уч-бажы санаама эбелет. Эмди
шүүнип жүрөр болзом, жееним ол тушта үлгер шүүнерге,
үлгер чүмдеерге темигип турган тужы болтыр. Учында
Кумжунун балдары, чындап та, кокыр эдип, бу үлгерди
оног ары айдып жүргендерин уккам. Айса болзо, жееним
оны учына жетире бойы бичиген. Билбезим. Ол турна үни
көндүгөр алдында болгон.

2. А к т

Эжемнинг, Лазарьдын энезинин, кичееп турган малы
укту чочколор болгон. Олорды садып аларына колхоз
арбынду акча чыгымдаган. Бу чочколорды тойу-ток эдип
азыраары ла олордон королто этпези керегинде колхозтын
председатели Алексей Павлович Чирков кату жакылта
берген.

Эжем айткан сөстөн мойнобой, колхозтын абрадын ла
сарсузын кысканбай, чочколорды азырап туратан.
Анчада ла бир тестек чочко тойорын чек билбейтен.

Ачына-торо чочко абраттан ла сарсудан өткүрө јудунала, ичи-бууры көбөлө, көлөткө јерден чыкпай, онтогон-сыктаган тоолонуп јадатан. Бир катап ол карсманын база ла толтыра кептейле, көлөткө јерден чыгып, Кумжулу суунын ол јанында төннин үстине једеле, анданып, тоолонуп, бир тебинип, көстөрин кылайта көрөлө, тыны кыйыла берген.

Укту чочко өлгөн. Энелү-уулду коркыган. Канайдар? Нени эдер? Кемге айдар? Эјем санаа алынды. Уулын Саламчы таадакка јарын көргүстирерге ийди. Уулы сууны төмөн жүгүрди. Колхозтын алмарларынын јанында јаткан Саламчы таадактын айлына кирип келди. Јаан үшкүрди. Токиналу чайлап отурган карганакты чочытты. Укту чочко өлгөнин, ого јарын көргүстирерге келгенин тыныш алынбай, бут бажынан айтты.

Саламчы таадак эжиктен чыгара чыкырды. Орө көрди. Ыш чыкпай турган чылап, түндүкти ајыктады. Шүüne берди.— Мен чочко мал азырабагам. Јарынга көрүнбес болор. Јарын өртөбөзим. Эмдиги јан аайынча андый учуралда бичик тургузып јат деп уккам. Сен бичикчи. Бойын билерин! — деди.

Бичик тургузар деген Саламчы таадактын шүүлтезин јееним јараткан. Оны канайда тургузарын шүүнген. Учын-да мындый акт тургускан:

«Ајас, тымык күн турган. Чечектер салкынга јайканган. Суу кечире кажатта укту чочко тоолонуп јаткан. Је узак та тоолонбоды. Буттарын чирейе тебинген, көстөрин кылайта көргөн. Тыны кыйыла берген. Төртөн күни куран айдын 12 күнинде болор.»

Бу актты тудунала, конторага келген. Алексей Павлович Чирковтын колына табыштырып берген. Конторада толтыра улус. Стол ажыра отурган председатель актты лаптап шиндеп кычырды. Чырайы јарый берди. Калјан бажын сыйманды. Столдын үстине көнкөрө јыгылды. Тестек ичин јаба тудунала, селендежип каткырды.— Сен, Лазарь, бичиичи болотон эмтирин. Јараш бичип јадын. Чочконын өлгөн шылтагын не көргүспеген? — Мен Саламчы таадакка барып жүргөм. Андый мал азырабагам дейле, јарын көрөринен мойногон. Чочконын өлгөн шылтагын билбезим.— Кийнинде база андый акт тургуссан — өлгөн чочконы мойнынга саларым. А төртөн күнин темдектебезис! — деп күлүмзиренди.— Билдин бе?

Алексей Павлович столына чаазындарын јайып, отура

түшти. Лазарь конторадан чыгара басты.— Бирде жалакай, бирде кату кижн эмтир! — деп, Алексей Павловичти Лазарь кайкап турды.

Г. Кондаков

ОНЫҢ ЈУРУКТАРЫНДА ТУУЛАР ТЫНГЫЛАЙТ...

Онын журуктарында туулар тынгылайт,
Орчылан элкемине оошкы сомдолып.
Јарыжып суулар, көлдөр тымырайт,
Јараттарына јетире тенгериле толгылап.
Будуктары онын кандый чоком ла өгзүре,
Бир-эки ле катап холстко тийерде,
Мөш чөбрөзинин козырын таныырын,
Мөлтүрөп чагананын кайылып тамганын.
Өйгө кардын чыт базылганын сезерин,
Өлөң арада суучактый шоорлок үнин.
Онын журуктары кеен, кайкалду эмдий.
Ол кеендик арутайт жүрегисти эмди.

(Алтай тилге Ш. Шатинов көчүргөн)

И. Кочеев

УҮРЕ-ЈЕЛЕЛЕР

Эжик ачыларда, турага тостойышкан кара көстү, бажында кызыл платту кыс кирип келди. Пол жалмап турган Сырга жалмуурын туура таштайла, сүүнип айтты:

— Сенин келгенин сүрекей јакшы. Туранын ичин јуунадып божотсом, конторага барарыс.

— Мен јангы ла анда болгом — деп, Эркелей ичкери көрүп, айтты.

— Сен качан да болзо мендеп туратан.— Сырга, кебин эмеш соодып, эрмектенди.— Конторада не дешкилейт?

— Каникулдын өйинде иштеерге турганыбыс учун бисти мактадылар.— Эркелей, кара көстөри суркурап, каруун јандырды.— Зоотехния аайынча иштеер болуп сөзимди бердим. Байрымды үредип аларыс дедим...

— Кандый Байрымды? — Сырга кайкап сурады. — Неге үредип алатан?

— Бис экү зоотехник болорго үренип жадыс ине... Правлениеде айдыжат: «Слерге практика, колхозко болуш керек». Анайдарда, бисти Байрымга болушчылар эдип жöптөгөндөр.

— Мен нени де ондоп болбой турум.

— Мында ондоор до неме жок. Байрым сүтфермада жагыскан артты. Онын болушчызы курортто эмденип туру.

— Жок, сенин ле тенегинди! — Сырга чугулдана берди. — Өлөң ишке барарга эрмектежип алганысты ундыдың ба?

Эркелей каруузына база бир-эки сөсти айдарга турала, токтой берди. Сырга дезе арбанып, нени де таппай жүрди. Оноң Эркелейдин бажынан кызыл пладын чупча тартып, бойынын жардына жабынып алаала, түргөн базытла эжиктег чыкты.

Сырга колхозтын конторазына келеле, сурады:

— Председатель кайда?

— Аймакка барган эди — деп, счеттын тегеликтерин ары-бери шылырада жылдырып турган очкалу кижиге айтты.

— Бисти фермага ийип жадылар — деп, Сырга столго жууктап, тартаарга ченешти. Же счетовод кызыл карандашала алдында жаткан чаазынында нени де темдектеп, онын эрмегин учына жетире укпай, айтты:

— Билерим, билерим.

— Бис өлөң эдер ишке...

— Онызын да билерим. Же фермага кижиге керек...

— Анда бистеге не туза болор?

— Оны билбей турум. Правлениенин жөбин кубултар аргам жок. Ого үзери, фермага барарга бойоор күүнзедигер...

Счетовод очказын уштып, оны колплатла арчып, табылу үниле оноң ары айтты:

— Слер, жиит улус, жастыра эдип тураар деп айдар керек. Жөбигерди береле, эмди жангаксып жадыгар. Ары да эмес, бери де эмес болуп булгалатаны неге де жарабас.

Счетоводтын анайда бурулап айтканы жолду. Же мында Сырга бурулу ба? Фермага барарга Эркелей жөпсинген. Анайдарда, карууна да ол турар учурлу... Председатель жанбаганча, Сырга ишке чыкпас. Келзе, ол ого ончо немени тартап берер. Керек болзо, Эркелей фермага жагыскан барзын. «Ол тужында бойынын кычып турган тилинин

жаманын билер» — деп, Сырга сананып, жанып браатты. Же жанып келген сонгыда, кунуга берген үүре-железин көрөлө уйалды. Бажына байагызынан өскө санаа кирди: «Бу мен кандый үүре-желе болдым? Кижиге бойынын нөкөрүн жангыс-кан таштаар ба? Уйат!..»

Эмди Сырга бозогодо токтой түжүп, куучынды неден баштаарын билбей турды. Учунда Эркелейге араайын жууктап келеле, жобош үниле айтты:

— Же болбой, санааркаба. Эмди керекти кубултып албазың. Фермага баратан турус. Жангыс тилгерегине салдырып мендебей жүр деп сени сурап турум...

Күн жабызап, кырлардын бажындагы агаштардын будактарын кызартып ийди. Жажыл өлөңдү өзөктө серүүн салкын согот. Элбек көк платъелү, жажы жаанай берген эмеген ак жерге чыгала, уйларын кыйгырат:

— Гоу, гоу, гоу!

Же уйлар келбесте, чугулду кимиренип туру:

— Эйт, кандый сан башка мал болды бу!

Калганчызында чөккөйлө, кайра баштанып, кыйгырат:

— Качаш! Сен кайда? Уйуктап калдың ба? Барып ол уйларды айдап кел!

Күнге карара күйген уул эски военный фуражказын көскө жемире кийип алала, колына узун чырбаал тудунып, арал жаар жүгүрди.

Удаан жокто кайын агаштын кыйузында уйлар көрүнип келерде, эмеш токынай берген эмеген жанында турган кыстарга бурылды. Кыстар эпжоксынып, колдорун сугар жерин таппай, кемзинип турдылар. Байрым оморды удаан ажарып көрөлө, сурады:

— Слер алдында уйлар саап көрбөгөн болбойоор?

— Тегин, азийгы... Же зоотехния аайынча болзо, кем жок — деп, Эркелей тостойышкан кара көстөрүн ары-бери жүгүртип, араай үнденди. Ол бойын кичү бала эмес, керекти үредү аайынча эдип билер кижиге деп көргүзгөргө күйүрензе де, не де болбой турды.

Тили токтобос Эркелей артык немени айдып ийеринен коркыган Сырга карууна сөс айдарга мендеди:

— Эң баштап күч болбой кайтсын. Же уйлар биске темиге берер. Бис те омордын кылык-жанын үренип ала-рыс...

Чынынча болзо, керек уйлардын кылык-жанында эмес

болгон. Кыстар уйларды качан да саап көрбөгөн. Айылда бир-яңыс уйды энелери саайтан. Зооветтехникумда дезде олол практиканы өткөлөк.

Байрым кыстардын бултаарту куучындарын укпайды. Ол жерде турган көнөктөрдү алып, чеден жаар басты.

— «Сатекния» дешкилер... Уйлар саарын билгилебес. Тьфу!..

Же бир ле минуттын бажында Байрым токтой түжеле, кыстарга айтты:

— Уйларды колдородорго эртен алатан тураар. Бүгүн жангыскан саарым.

Эркелей сүттү флягаларды ачып, жылбиркеп көрүп турды:

— Канчадан саап жадыгар? Бир он беш литрден ас эмес болбой?

— Эйт! Бу бала нени айдат? Бисте андый уйлар кайдан келетен?

Байрым арбанып, ого берилген суракка каруун чике жандырбай, ойто кайра сурады:

— Олорды не, эмчектин ордына борбуй илип салган деп турун ба? Умчыларын жерге де жетире чөйө тартып саазан, күнине сегис литрден артык сүт чыкпас эмей.

— Онызы чын эмес, арга бар — деп, Эркелей, куучынчы бойы токтодынып болбой, айтты.— Уредү аайынча эдер керек...

Эркелейди токтоткодый үүре-желези жок болордо, үредү керегинде куучын көндүгө берди. Жазы жаанай берген эмеген оны угуп, чыдажып болбоды:

— Бозом кирип келген. Тегин жерге калыраганча, барып уйукта.

Эркелей барбай турарда, Байрым фляганын бөгин бөктөп, онон ары айтты:

— Бөднө мүркүттөн бийик учканын кайдан көрдин, эмчек бала бойынын энезин үредип турганын кайдан уктын?..

— Кайдан көрөр — деп, Эркелей ачынып айтты.— Бир тушта бөднө дө мүркүттөн бийик учат эмеш пе?.. Же онызы кижинин жажынан камаанду болбос... А слер дезде...

— Тилинги кыскартсан! — деп, бу тужында жууктап келген Сырга токтотты.

— А не? — деп, Эркелей арай ла ыйлабай унчукты.— Сөс тө айдарга болбос.

— Иштеерге чаптык этпей, барып амырагадый эми-ринг.— Байрым кимиренип турды.— Сатекнияг куўнине тийе берди.

Доярканын иштенип турган јериненг эмеш ырай берген кийинде Сырга уўре-јелезине арбана берди:

— Карган кижини не учун тарындырып турун? Сенде не, баш јок по? Тилинди тудунып болбос болзон, јаан улусла куучын блаашпа. Сени ондобос куучынга киришпезен деп канчазын сурайтан? Уйларды да саарына ўренип алгалак, сен дезе... Јок, бис экўнинг баштарыбыска суу урулатан туру.

Бойынын јастыра эткенин билген Эркелей сўс блаашпай, јангыс ла араай ыйлап браатты. Сырга куучындап божогон сонгында ол, колыла кўстин јажын арчып, айтты:

— Мен актанбай турум. Је уйлардын сўдин кўптўдор арга бар, чын...

— Ох, тенеgeжим, тенеgeжим — деп, Сырга јалакай айдала, сол колыла оны јардынан кучактады.— Аланзып турган кижии јок. Ыскў колхозтордо мындагызынан кўп саап аладылар. Је эм тургуза керек онызында эмес. Баштапкы алтамды јыгылбай ўдўр керек. Ол тужында онон ары барарыс...

Кичинек јапаштын ичинде јараш јытту јажыл ўлўнгў жадып амырайтаны сўрекей јакшы! Мында кей де ару, серўўн де. Је кыстар эртенги кўнди сананып, тўн ортозына јетире уйуктабай јаткандар. Сырга тудуш ла бир јанынан экинчи јанына анданыи божобой турды. Чала неме керектебес Эркелей амыр јаткан. Је ол до уйуктабай, нўкўрине сурактарды ээчиде сурактар берип турды.

— Билеринг бе не? — деп, ол кандый да татузымак ўлўнди бир учынан тиштеп, сурады.

— Је, база нени таптын? — Сырга унчукты.

— Бис ишти зоотехния аайынча тўзўп алзабыс, председатель бисти мактаар болор деп бодоп турум.

— Колына алып, јерге тўжўрбей јўрер.— Сырганын ўни чугулду угулды.— Бир де неме эткелек, мак керегинде сананып жадын.

— Је кандый да болзо, сананган амадууска једип аларыс.

— Эртен бисти фермадан чыгара сүрбезе...
— Не керек сүретен? Олорго специалисттер керек ине.
— Бис сүрекей ле специалисттер эдис. Керек десе уйлар да саап билбей жадыс.

— Мен билерим — деп, Эркелей, тиштеп турган өлөңди чыгара түкүрип, айтты. — Кайда, колыңды берзенг де.

— Кайдарга турун? — Сырга кайкады.

— Уйларды канайда саайтанын көргүзөрим.

— Тенеерсибезен!

— Же, берзенг де.

— Бу канайып калган кижиге сен? Ме!

Эркелей Сырганын колын таап, ус сабарынан тартып ийерде, онызы колын ойто кайра тартты.

— Уйларды анайда саайтан болзон, умчы деп неме артпайтан туру.

— Айдарда өскө, «кулачный» эп-сүмеле көргүзүп берейин бе?

— Сен эмеш тым жадаарың ба? Кижиге сананарга чаптык этпезен.

Бир кезек өйгө унчукпай жаттылар. Онын кийинде Сырга Эркелей жаар бурылала, байагызынды эмес, жалакай үниле айтты:

— Сен уйуктабай жадың ба?.. Жаныңда турган көнөкти ал. Баралы...

Бүрүңкий түн. Тенерини текши бөктөгөн каразымак булуттар кезик жерлеринен чала эмеш үзүктөлип калган. Каа-жаада жылдыстар, кыстардын жажыдын туйказынан көрүп аларга тургандый, булуттардын үзүктөлгөн жерлеринен чыгып, мыылдажып турды.

— Кандый жакшы! — деп, Сырга жапаштан чыгала, айландыра көрүп, айтты. — Байрым ойгонзо до, бисти көрүп албас.

Кыстар чеден жаар араай базып брааттылар. Айландыра тым болды. Жангыс ла кепшенгилеп турган уйлардын тыныштары угулып турган... Карануйда кандый да мал агарып турды. Сырга оны көрөлө, Эркелейге айтты:

— Көрүп кел. Јобош болгодый...

Эркелей барган жерине жетпей, бура сокты. Нөкөрине јууктап келеле, колыла жаңып, шымыранды:

— Онон неме болбос.

— Ненин учун?

Эркелей эмеш көдүрилип, эриндериле Сырганын кулагына жеделе, айтты:

— Ондо сүт жок... Бука...

Кыстар чеденди ашкылап алды. Эркелей бир чоокыр уйга жууктап келди. Онын мойнынан сыймап, сүүнчилү эрмектенди:

— Кандый жакшы уй! Кыймык та этпейт.

Ол Сырга карууна нени айдарын сакыбай, уйдын алдына энчейип отурды.

— Сырга, бис зоотехнияны бузуп жадыс. Бисте жылу сууда, коларткыш та жок.

— Алдырбас. Баштапкы тушта андый болбой база... Уйдын эмчегине массаж этсен.

Байа тым турган уй эмди, бу балдар түнде ненин учун шакпырт эткилейт деп сурагандый, бажын Эркелей жаап бурып, куйругыла булгап турды. Же эмчегине кыстын үрөнбеген колдоры тийерде, ол кенетийин тееп ийди. Кыскачак сынду Эркелей, мечик чилеп, туура уча берди.

— Кайдаар тепти? — деп, Сырга, ого жаба жүгүрүп келеле, сурады. — Тын ба?

Эркелей он жодозын эки колыла сыймап, араай онтоп турды:

— Ой! Көрмөстинг малы... Кем жок... Кайда, колынды бер...

Эмди уйды саарын Сырга баштады.

Умчыдан сүт жүк ле тамчылап чыгат, же онызы да көнөктин ичине тийбей, кыстын эдегине чачылат.

— Сен канайда саап туруң? — Эркелей ого жакшы эпсүмө айдып берер күүндү болуп сурады. — Колыңды жүдруктанып алдың ба?

— Канайып та саазам, неме болбой туру.

— Кайда, мен саап көрөйин.

— Акыр, эмеш сакып ал.

Же Эркелей сакыыр кирези жок болгон. Ол уйдын экинчи жанынан келеле, колго кирген баштапкы ла умчыдан тарткылай берди.

Оло-чоокыр уй улам сайын кайра көрүп, куйругыла кыстардын жалмажына согуп турды.

Эки кыс уйдын эки жанынан энчейип отурала, бир канча ойдин туркунына тузазы жок иштенип божобой тургандар. Же учы-учында керек табынча ондолып, сүт жакшы саала берди.

— Же болбой — деп, Сырга уур тынып ийди. — Көнөкти ары ал.

Эркелей көнөкти сол колына илдирип алала, он колына уйды мойнынан сыймап, эркелеп турды. Сырга массаж эдерге катап ок энчейип алды. Же колыла эмчекти кабыра тудуп ла ийерде, уй бажын булгап ийди. Эркелейдин сол колындагы көнөктин тутказы уйдын мўўзине илинип калды. Бажына согулган темир көнөктин калыраган табыжынан ўрkip, өлө-чоокыр уй мантай берди. Ол эки-үч ле катап калыган сонында караңуйда көрүнбей барды.

Сырга ла Эркелей сўрекей тын коркыганынан улам эдер немезин таппай тургулады. Караңуйдан калыр-кўлўр эдип угулып турган табыш оlorдын жүректерине ийнелер кадап тургандый болды.

Минут кирези ойдин бажында көнөк уйдын мўўзинен jerre тўжўп, эмеш тоголонып калырайла, токтой берди. Айландыра тургуза ла тым боло берди. Кыстар көнөк jaap жүгүргиледи. Же бу ла ойдо кенетийин Байрымнын кыйгызы угулды:

— А-ай, ай! Уйларды кем шакпырадат? Сырга, Эркелей!.. Слер бе?

Же кыстар токтой тўжўп, оlorды Байрым көрбөй калганын билеле, карууна неме айтпай, тым тургулады.

Эртен тура эн баштап Эркелей ойгонды. Ол кўннин бийиктегенин көрөлө, jаткан jеринен турбай, капшай ла ўўре-железин ойгосты:

— Турзан, уйларды саар ой jеткен ошкош.

Сырга көзин ачкан ла бойынча көнөктөрин алала, жапаштан чыга конды. Же онын мендегени калас болды: чеденде бир де уй jок. Мыны көрўп, керектин аайын тургуза ла билген кыстын кара кирбиктерине jаш келди. Тын неме керектебес кижи Эркелей, ўўрезинин колынан тудуп, айтты:

— Кем jок, ыйлаба. Уйларды саабай, серўўн тужында эмеш откорып аларга айдаган болор. Мен эмди ле...

— Сен кайдаар барарга турун? — деп, Сырга көзин эен турган чеденнен албай, сурады.

Же Эркелей дезе онын сурагын укпаган. Бойынын эрмегин айдып божогон сонында тургуза ла доярканын jаткан туразы jaap жүгүрди. Бир-эки минуттын бажында ойто келеле, айтты:

— Алдырбас. Байрым айдат: «Кискечектер чилеп, сўрекей эптў уйуктап jаткан балдарды ачынбай канайып ойгозор?» Ол уйларды jангыскан саап алган эмтир.

— База неме айтпады ба?

— Јангыс ла чай ичерге келигер деди.

— Сен ойиненг өткүрө бүдүнчек. Ол бистинг тал-түшке жетире уйуктаганысты тегин таштабас. Конторага барала, председателге куучындап берер. Эш ле неме билбес улусты ийбегер деп айдар. Уйат!..

Сырга калганчы сости айдала, Эркелейди арбай берди:

— Ончо ло неме сенинг керегинде болды. Сен эмес болгон болзон, өлөн эдер ишке барып, јашөскүримле кожо иштеер эдис. Мында дезе уйаттан өскө бир де неме иштеп албазыс... Јок, болор! Керек болзо, фермада јангыс-кан иште...

Сырга уйалып, чай ичерге барбаган. Оны кычырып чөкөгөн Эркелей јангыска јүрө берерде, ол кайыннын јанында көлөткөлү јерге көнкөрө јадып алды. «Јок, мындый јүрүм токтозын! Өскө ишке барар керек — деген санаа онын бажынан чыкпай турды.— Эркелейдинг тенеге учун мен не керек кыйналатам? Ондо не јакшызы бар?.. Јангыскандыра таштайла, јүрө берерим. Ачынза, ачынзын — керек беде. Ол түнөй ле меге јакшы нөкөр болбос...»

Сырга мындый санааларга алдырып јадарда, кийин јанында кемнинг де базыды угулды. Кайра көрзө, Эркелей келген эмтир. Ол кичинек алгыйда изү чай, темир аякта каймакту талкан ла калаш экелип, Сырганын алдына јерге салала, јалакай үниле айтты:

— Ажан. Јетпезе, база экелип берерим.

Сырга каймакту талканнан бир калбак сузуп алала, оозына јаба экелген тужында сананды; «Ол мени ундыбаган... Мен дезе...» Талканды оозына салала, тамагынан јүк ле арайдан ажырып ийди. Онон калбагын аякка салып, айтты:

— Эмди тургуза курсак јиир күүним келбей туру.

Јарым ай өтти. Бу ойдинг туркунына фермада көп неме кубулды. Јиит кыстар уйларды саайтан керекке капшай темигип алала, Байрымга сүрекеј јакшы болушчылар болуп иштегилей берди. Алдында өскө ишке көчөргө сананып алган Сырга эмди Эркелейди фермада јангыска таштаардан болгой, карын ого килеңкеј боло берди. Керек дезе Байрым да бойынын кылык-јангын кубулткан ошкош. Ол эмди кыстарга чугулданбай барды. Кезик аразында уј саап отурала, олордон болуш та сурайтан:

— Эркелей, бери кел. Уйдын эмчегин слердин саткения дейтен үредүгер аайынча канайда сыймайтан эди, көс-баш жок карган кижиге көргүзип бер, балам.

Бир күн колхозтын правлениези Сырга ла Эркелейдин некелтезин бүдүрип, фермага керектү апагаш халаттарды, коларткыштарды ла өскө дө немелерди экелип берди. Байрым сүүнип, халат кийип алаала, кокырлап айтты:

— Эмди мен токтыр боло бердим. Жангыс очка жогы коомой неме...

Энирде, уйларды саап божогон кийинде, кыстар Байрымла кожо чайлап отургандар. Байрым аяктардагы сүттү чайга бир калбактан каймак салып, эрмектенди:

— Уйдын эмчегине маштак этсе...

— Массаж — деп, Сырга түзедип айтты.

— О, көдөк! Жастыра айдып калтырым... Мазаш этсе, сүт көптөй беретени чын ошкош... Былтыр колым та ненин де учун сыстап турган болгон. Мен оны жылкы малдын үзиле сүртүп алаала, отко жылыдып, сыймап туратам. Кийинде жакшы боло берген.

Байрым уйдын эмчегине массаж эткежин, кол сыймаганына түндештирип айтканы эмеш каткымчылу да болгон болзо, кыстар каткырбай угуп отургандар.

Байрым куучындап божоордо, Сырга айтты:

— Массаж эткенине үзери уйларды түни-түжиле кабырган болзо, сүрекей жакшы болор эди. Түнде серүүн, мал жакшы отоор.

— Малга база амыр керек — деп, Байрым жөпсинбей унчукты. Же учы-учынды кыстардын жартап айткан куучындарына чыдашпай жөпсине берди.

Уйларды түниле кабырар кижиге жок болордо, кыстар бу ишти элижиб-селижиб бүдүрер деп жөптөжиб алгандар.

Баштапкы түнде Сырга ла Эркелей малын одорго экүлөп чыгаргандар. Олор жерге бир фуфайканы жайала, онын үстине экү коштой отуруп, эртеннен ары уйлардын сүди көптөй беретени керегинде куучындажып турдылар.

Уйлар эн баштап сүрекей жакшы отоп жүргендер. Же бир ле час кирези ойдин бажында кыскачак мүүстү кара уй ферма жаар база берди. Кыстар оны ойто экелип алаала, байагы бойлорынын отурган жерине отургалакта, өлө-чоокыр уй басты. Оны ээчиде бастыра үүр.

Бу тужынан ала үүре-желелер бир де эмеш амыр отурбай, тан атканча малын ары-бери айдап жүрдилер.

Эртезинде уйлардын сүди кожулардан болгой, ойто астай бергени жарталды.

База бир күн өтті. Же керек ондолбоды. Мынан озо тудуш ла кокырлап жүрген Байрым эмди ойто ло кату, чугулчы кижн боло берди. Кыстар да керек неден улам коомойтыганын билгилебей, сүрекей кунуга бергендер.

Түште Сырга ла Эркелей бойлорынын жапажына кирип, амырап отуларда, фермага колхозтын председатели Чына-тов ло комсомольский организациянын качызы Тайтаков келип баргандар. Олор Байрымла чеденнин жанында бир час кирези өйгө не де керегинде куучындажып тургандар. Онын кийнинде аттарына минеле, жана бергендер. Энирге-ри десе деремнеден бир уулчак келип, Сырга ла Эркелейге угусты:

— Слерди Тайтаков жуунга келзин деген.

Мыны уккан кыстар: «Же, керек башталган туру» — деп сананып, там кунуга бергендер...

Конторада жуулган комсомолдордын ортозында колхоз-тын председатели, парторганизациянын качызы ла зоо-техник отургандар.

Тайтаков куучындап турды:

— Колхозтын комсомолдоры сүттоварный ферманын ижи учун каруулу... Жалатова ла Мундусова бистин комсомольский организацияда турушпай да турган болзо, олордын сөзин бу жууныбыста угар керек деп бодоп турум.

Ончозы толыкта кысталыжып отурган Сырга ла Эрке-лей жаар көргүледи.

Тайтаков онон ары айтты:

— Нөкөр Жалатова, слер Мундусовала экү фермада ка-найда иштеп турганыгарды куучындап беригер.

Сырга толыктан араай чыгала, бир канча өйгө унчук-пай турды. Онон Тайтаковко чике көрбөй, тыркырууш үниле эрмектенди:

— Бис кичеенгенис... Жастыра эткен болзобыс, бурула-гар... Бис...

Ол арай ла ыйлабай, онон ары бир де сөс айдып болбой барды.

Председатель, зоотехник ле комсомольский организа-циянын качызы бой-бойлоры жаар көрүжип, каткырышты. Тайтаков турала, айтты:

— Бу зооветтехникумда үренип турган балдар бистин

фермага келеле, сүрекей жакшы керекти баштагандар. Бис оморды бу жуунга бурузы бар учун алдырган эмезис... Оморго болуш жетирер арганы табар керек...

Уўре-желелердин чырайы жарый берди.

Тайтаковтын кийнинде зоотехник куучындады:

— Уйларды тўнде кабыраын баштаган ойдонг ала сўт астай бергениненг коркыбас керек. Ол бу балдардынг эмеш билбезиненг улам болды. Отоп жүрген мал жангыс жерге качан да турбас. Омор дезе, ыраак жүре берер деп коркып, уйларды тудуш ла ары-бери айдап, амыратпай тургандар. Мен бодозом, бу отурган жииттерденг бир жакшы пастух чыгарып берер керек...

Сырга ла Эркелей бу жууннын кийнинде фермага келеле, алдындагызынан артык кичеенип, иштей бердилер...

База коп кўндер отти. Бастыра школдордо ло ўредўлў заведениелерде жангы ўредўлў жыл башталатан ой жууктап келди.

Деремненинг тос жеринде турган автомашинанынг жанында Сырга ла Эркелейди ўйдежип келген улус турды.

— Же, балдар, слерге бастыра колхозчылардан жаан быян болзын — деп, председатель, ўредўге барып жаткан кыстарла эзендежип, айтты. — Ўредўгер жакшы болзын!

Машинанынг моторы куўлей берерде, Сырга ла Эркелей онын кузовына чыккылап алды. Бу тужында тан атту ўй кижини мантадып келеле, кыйгырды:

— Акыраар, акыраар, балдар!

Байрым машинага жууктап келеле, кыстарга бир туўнчек берип, айтты:

— Уйлардынг эмчектерин маш... мазаш эдип, сўрекей жакшы сыймаган учун бу саржуны алыгар... Жолыгар ырысту болзын!..

ЭНЕМНИНГ СЫИЫ

*«Быжыл, менин чыккан кўнимде,
энем меге јинји-топчы кеелеген
байры сыйлап берген. «Озбгинде
кинин бар, кбрўп јўр, балам» —
деген.*

Отур бери, орус нбкбр,
Ончозын јартап берейин.
Тегин ле тере дебей, кбр,
Теренг учурын айдайын.

Уч толықту булгайры,
Алтайлап айтса, бу байры.
Энемнинг мында сўўжи,
Бастыра санаа-сагыжы.

Кышкы чаган ол айда
Киним менин тайкылган.
Энем, байла ол тушта
Бу байрыны јазаган.

Бу байрынын ичинде
Киним менин салынган.
Албатымнын јангыла
Алкыш-быйан айдылган.

Мында, кинимле кожо,
Кызыл јестинг јемтиги.
Озогы сбслб ол болзо,
Кбрмббстбр јукпас темдеги.

Алтайымнын сынында
Арчын деген агаш бар.
Энем берген бу сыйда
Онын јажыл бўри бар.

Оорып кижи јобозо,
Арчын бўрин кўйдўртен.
Аластап оны јыткартса,
Сыны сергий беретен.

Кышкы чаган ол айда
Киним менин тайкылган.
Энем бу байрыга
Тары салып, шыпшаган:

«Тарызы жок мылтыкла
Уулым канай андайтан.
Алтай болуп бүделе,
Андабай канай жүретен.

Менин кинимле кожо
Арба база салынган—
Аш-курсактан бала
Аштабазын деп айдылган.

Уч толыкту булгайры
Өзөгінде, нөкөрлөр, киним бар.
Жүрүмнинг жолы жүс айры,
Эмди де көп ажуум бар.

Энемнинг берген бу сыйын
Эр-жазыма кичеерим.
Өлүм једип келгежин,
Уулдарыма берерим.

III. Шатинов

БОРКИМДИ АРААЙ УШТЫДЫМ

Чактар түбин сананган
Чанкыр ышту өзөктөр...
Турна куштын көзиндий,
Тумантып калган көлдөр...

Кадынды өрө бийиктен
Карап калган кайалар...
Ак булутты бажыла
Айрууштап алган туулар.

Слердин алдаарла браадым,
Адым бажын көдүрет.

Көдүринилү санаалар
Көксимде менин тыныскыйт.

Ак токымдый таскылга једип,
Адымды јайым агыттым.
Алтайымнын јаражын көрүп,
Бөркимди араай уштыдым...

К. Төлөсов

КУЗЕЛ

...Алдында билбейтем, је эмди мен јүрүмнинг бир јажыдын ачып алдым. Чынынча айтса ол јажыт та эмес, а озодон бери јарт неме болбой кайдар, је јангыс ла мен ол керегинде билбей туратан ошкожым. Слер бодозоор, ол јажыт не деп? Бу суракка слер де каруузын јандырып болбозоор. «Кажы ла кижии бойынын ижин сүүр» деп уккан бедигер? Је бот, ол болор.

Кой кабырып турган кижиге барзагар, айдар: «Койдон јакшы иш бар ба? Ол уй кабырып турган улустарды тууразынан көрзөм, ичим ачып јат...» А уй кабырып тургандарына барзан: «Эх, уйдан јакшы иш бар ба? Чеденге сугала, өлөнгөн јайып берерин. Таай, ол койчыларды кайкаарым. Кере ле түжине койдын кийнинен баскылап јүрер. Көөркийлер, көөркийлер!..»

А меге дезе торбок-сарбак керек јок. Аалга тайга болзын, колымда чеченнен чечен мылтык болзын. Меге ананг өскө не де керек јок.

Онын учун бир ле эмеш андабай баргамда, та неге де кыјырантып, туткулана бередим. Болор болбос немеге ачынып, керек дезе курсак та јиир күүним келбес. Је анайып ла турала, мылтыгымды алып, чактырмазын ары-бери шалтылдада јылдырып, айлымнан бежен ле кулаш ырагамда, кенерте ле сыным да јенгиле түжер, будым да јерге тийип-тийбей браадар.

Быылгы күсти айдарга да болбос — сүреен! Уксагар, бу ал-тайганын «а-алап, о-олоп турганын». А кандый јакшы јанмырлап, јерди чыктыдып јат! Удабас ла јашкантый берзе, ананг да макалду болор. Вассанг, бир де табыш јок — анга бу ла једии келеринг.

Бастыра бойын көк мөөн, өдүгинг будыннын бажында

шымалып та калган болзо, а көксинде канча кире сүүнчи деер. Ары болуп бассан — буттарын кандый жеңил деер!

Бир катап мен шак бу мындый туманду, жаашту кўски кўнде аңдап жүреле, азыйдагызынан эрте жандым. Агаштар сыктажып, кыјыражып, жоон-жоон тыттар ээлип, сынгылап жатканда — не жеткер болбос. Коркыйла, койу агаштан чыктым. Алдымда каа-жаа, экиден-бирден өскөн агаштарлу элбек жалан жатты. Бу жаланнын арыгы жаказыла барган жаан жолды мен жакшы билетем. Жолго једерге бұдүн жарым беристе болор.

Жаландагы эки-жаныстан өскөн агаштарга мындый салкынду кўнде сүрекей кўч. Ұзүги јок салкынга олор коркойо өзүп калгандый билдирет. Сыылап, сыгырып турган јоткон олорды онтодо-онтодо төмөн бажыртып, ойто тургуза тартып клееделе, бир де карамы јогынан кўски соок тондокко катап ла јазырада ийде салат. Эне-јерден тытпактанып, јыгылбаска чырмайып турган бу агаштардын ийде-кўчин сананып, жаан јолго једип келгенимди сеспедим де.

Балкашту кара јолды төмөн јуукта јангы ла јойу кижі барган эмтир. Јолды төмөн базып браадала кайкадым: «Бу балкаштан чыкпас кандый кижі? Бу ла бу, кайа көрүп татаалјыган изи јап-јарт јадыры. Мындый кўнде јолдын кырыла, өлөндү јерле басса, артык болбой».

Онон ары бу ис те керегинде ундып, та нени де сананып брааткам. Көрзөм, Јер-Боочыга једип келтирим. База ла бир эмеш браадала, мынаар кылчас этсем, байагы кижі јааштан жабылактанып, четтинг төзинде отуры. Менин јууктап клееткенимди чек ле сеспеди ошкош. Араай базып келеле, ширтезем, јирменин ле ичинде кыс ошкош. Көзин арчып, мыжылактап отурды.

— Сен кайттын, не болгон?

Је кыс каруузына нени де айтпаган.

Ол кысты айдаган кептү јолды төмөн базып ийдим. Јолой келип јадала, кыс карманынан кандый да чаа-зындар алаала, јыртып-јыртып, чачып ийди. Қандый ла кижі јилбиркек эмей база, байагы чаазындарды јууп, эптей тудала, кычырам: «Кару агам, энемнин сөбгін таппадым... Онын јанына јууп салыгар. Күзел».

Бу ак чаазындагы тоолу сөстөрді көрөлө, сүүне бердим. Јүрүмде кандый да коркышту ла жаан неме әдип ийгемдий бодолды. Је нени де этпеем ине. А неге сүүнип

јадым, неге? Бойым нени де билбезим, а сүүнип ле јадым. Бу өйдө менен ырысту кижиге бар эмеш пе?

— Күзел, же бистин айылга баралы. Чай, байла, изү.

— А слер менин адымды кайдан билереер?

— У-у, сенин адыгнан болгой, јакшынак аганды да билерим... Же бас ла.

Бис Күзелле кожо чайлап алала, јөп тургустыс: эртен тан атса, ол ончозын-ончозын айдып беречи болуп сөзин берди. Эмди ол төрдөгиге кыпта уйуктап јат...

Мен бүгүн база ла орой уйуктап јадым. Бүгүнгиге јааш-јаагмырга мылтыгым татап калган деп бодогом. Көрзөм, ол ло јалтырууш, чактырмазы тарсылдап јадар јакшы бойы эмтир. Же андый да болзо, бөслө арчыла, сүркүштеп салдым. Јаңы ла јадарга белетенип турганчам, тышкары эжикте кижиге келди ошкош.

Бистин айлыбыс јурттын сыраный ла бажында, јол-дын јанында туруп јат. Онын учун ба, кандый, өрө-төмөн өткөн улус бистен айрылбайтан: орой јүргөн улус бого түжер, бого конор.

Је бот ол кижиге кирип келди. Кирип келген уулды көрөлө, чочыдым. Чамчачан бойы мындый јаашта ырактан келди эмеш пе? Сууга бош шүүлип калган... Кирип ле келеле, печке дөөн болды. Тургуза ла изү чай уруп, тышкары кой тере некейимди экелдим.

— Мындый калапта кайда брааткан кижиге? Сен кем?

— Мен бе? Менин адым ба? Адым — Јучы. Мени билбес болбойоор. Бу Устүгиге-Айрынын колхозынан. Је мен слерди кайда да көргөн лө ошкожим. Бир бистин јерге анчылар јуулып, андаарда, кожо болгон болбозоор бо?.. Мени не керек, кайда брааткан дедер бе? Менин сыйным... көрзөөр, бис экү ле артып калганыс не. Эне-адабыс, эјебис божогон. Бис экү ле. Сыйнымды... Байа мынайда кандый бир кыс өтти эмеш пе? Је слер анчы кижиге арка-туулап јүргөн болбойоор... Андый аксымак арчуулду. Баштап ла көрзөөр, бу јарт ла, оору болбозын деп килей береригер. Онын көрүжиге, көзиге андый.

Јучы мынайда куучынданып отурала бойына ла бойы айдынды ошкош. Онын эриндери кыймыктап, кими ректе-нип ийди:

— Сыйнымды ла сени, кичине-ек сыйнымды... Күзе-лимди.

— Сыйныннын ады Күзел туру не?

— Эйе, Күзел! А не? Айса болзо...

— Јок, јок... Тегин-тегин ле...

— Айылдаш јаткан бир Шырлай дейтен эмеен анайда айтпаан болзо кайдат...

— А нени айткан?

— О-о, оны бастыразын коскорорго көп ой керек. Тан адар.

— Күски тан узак. Нени эдер.

— Је бот ол кандый болгон...

Јети класс божоткон уулдар бистин журтта ас эмес. Та олардон көрүжеле, та не, айла онын шылтагы да бар болгон — мен база үренбедим. Је үренип алар сагыш болгон ло. Үренген кижини нени-нени көрөр лө, неге-неге үренер ле не. Је эмди үч-төрт жыл болды, эки атла сүт тартып јадым. «Сүт тартары — әдүнинг ижи» дежетен. Ол улус качан бир иш эткен, та јок. Айса балкашту күнде сүт тартып брааткан кижини көрүп, калажырайтан ба? Је балкашка боожо түжүрип ийзен, колыннан ала төжине, бажына, жүзине чыгара уймалып каларын. Је кандый да болзо, иштен көс коркор кол качан да коркыбас. Мактанып турганым јок, а кандый ла кижини чынды сүүр, мен де ол керегинде айдайын деп. Чынынча айтса, көп лө иштер солыгам. Је бот учында эки атту... Улустар уйкуда јадарда, тагла журтты өрө калырада мантатканча өдөргө — јок, оны сөслө айдып болбос... Андый иш таппазаар. Мен бойым керегинде тегин-тегин... Је бот, сыйным Күзел керегинде, кичине-ек сыйным керегинде...

Ол күн әнгиргери ат јегип јаткам. Кулагы чөйилген комутла уружып јадарымда, улустар ла јаактажып, ийттер ле үрүжип турган. Көрсөм, бир кыс јолды төмөн клеедири. Бистин јерде мындый чокум арчуулду кижини јок әди: «Бу кажы јерден болотон?» деп ичимде сананып, комудымла уружып ла јаткам. Јууктап келерде, чала көзиме бүтпей, ойто ло комудым дөөн болуп... Јок-јок, та не де көзиме илине берген ошкош әди. Катап ла кылчас этсем, бу — Күзел, сыйным... Табылбай калган сыйным... Бош колыбудым божоп, тугарган аттын мойнына артыла келип түшти. Сыйным да колындагы түүнчегин ычкынып ийди. Бис — агалу-сыйынду. Је көп-көп жылдардын туркунына көрүшпей жүреле, ойто ло бу төрөл каалгага јолугып, кабра кучакташканча, уза-ак-уза-ак тура калдыс. Кижини јангыс корон-ачуга эмес, а сүүнгенине, тушташканына база јакшы јылу ыйлайтан әмтир...

Качан да бис эне-адалу, әжелү болгоныс. Бистин болчок

турабыс ол ло турган бойы ол, бир де кичинек кубулбаган. Же жангыс ла бир жаны жаар бир кичинек жантияа берген деерден башка, онон өскөзи ол ло бойы. Бу менин сыйным — Күзел, мен онын агазы — Жучы бир де кубулбаган бойыс турдыбыс. Же сыйнымнын көзи бир эмеш кунукчылду болуп калтыр. Алдырбас, сыйным. Мен база бир эмешке жаандап калдым. Көрсөң дө, сүт тартып жадым. Бис экилебис бир де үн чыгарып болбой, та канча кире турганыс — билбезим.

Эмди ле менин сананып турганым — Күзелдин көксинде, а сыйнымнын сананып турганы — ол менин көксимде. Бис жангыс эненин балдары, же уза-ак-уза-ак ойгө көрүшпегенис. Бистин ырысту ла изүү ыйыс — ол өткөн жүрүмис...

... Бис анайда туруп-туруп, онон ары барды-жокты угуштыс.

— Болчок турабыс, же ого база бир кыпты мен улап салгам көр, сыйным. Ол аржанындагы эски туранын көзнөгинде отуратанынды ундыбаам, сыйным. Мен кышкыда школдон келгемде: «Тышкары соок по, абам?» деп сурайтан чичкечек үнингди база ундыбагам, сыйным. Канча жылдардын туркунына сени санап жүрүп, туку качан өткөн жүрүмисте ундылып калган немелер керегинде сананып, ойто таап алгам. Бис экүнинг јединижип, јүктенижип алып жүретен ол туку кобыларды көрсөң!.. Ол туку койрындап барган чичкечек кара орык јолдорды!.. Огородыс, чеденис, турабыс бу... Кайран огородыс! Энем, эјем, бис үчү ого картошко салатаныс. Сен бисле кожо жүретен јокпон. Огородыста иштенип тура, туку меестеги койлорысты одоштоп көрөтөнис... Же бис чилеп жүрүм өтпөөн улус бистин бу өкпөөрип турганысты билер, та јок. Же бис экүге өскө кижиге не керек. О, бала ойис кандый јараш ла јанылгалу дейзин, экем! Эмди качан да аспазыс, ырашпазыс. Бой-бойысты таппай калып ыйлашпазыс, экем... Же болор, ыйлаба. Эмди бис јаан улус ине. Сени энем Күзел дебей, эркеледип, Күзелеш дейтен эди. Адамнын письмолорын кычырган болзон! Же үй дөөн киреек, сыйным.

... Сыйным бир-эки күн жүреле, айдат:

— Аба, мен ойто город барар күүним кел јат. Бого канай жүрер. Кандый да кунукчылду... Городто улустар да көп, жүрүм де жүзүн-башка... Же меге ачынбагар, аба. Айса болзо, мен јастыра сөс айдып ийгем...

— А мен сеге ачынып алып кайдайын. Бойын бил. Өткөн жүрүмин бир де кичинек карамдабай жүрген кижиге

мен не ачынарым... А мен мында өскөм, мында ок өлөрүм. Меге мынан жараш та, мынан артык та жер керек жок... А сени, сыйным, карын государство азырап, үредип, чыдадып салтыр... Менде үредү бар эмес, сүт те тартсам, болор ло.

— Ачынбазаар, аба, ачынбазаар.

— Мен айла сеге не ачынатам... Ачынып турган немем жангыс ада-энем, Сайму эжем болор. А мен сеге, туура кижиге, не ачынарым. Сен мениле кожо өскөн эмезин, шыраны кожо көргөн эмезин... Сен кайдан көр турун, айса болзо, бистин адабыс от-калапту жууда кара канына жөктигип жада, калганчы тыныжыла төрөл жерин, балдарын адап жыгылган. Адамнын чийген письмолоры эмди де бар. Саргарып, онуп та калган чаазын болзо, ол биске кереес эмес пе? А энебис бу ла ок чадырга жадып божоор алдында нени айткан эди? А Сайму эжебис! Мыны ончозын бир де карамдабай, тегин ле немедий ундып салган болзон, эне-адам, ага-карындажым, өскөн жерим, төрөл улузым бар деп айдар ба? Же, айдар ба, Күзел, а? Сен эмди 22 жашту. А ол тужында алты ба, жети бе жашту болгон. Ончозын билерин. Ундыбаган. Э-эх, Күзел!

Мен мынайда кородоп куучындап турала, айла туку качангы адамнын письмолорын та не кодоргом. Бир бакча, жырс этире тангып салган письмолорды удуратудуп айттым:

— Күзел, адамнын письмолоры бу. Кажы ла письмодо не керегинде айтканын билерим. Же мынан бир бирүзин чыгара тарт, кычыраак.

Күзел бир письмоны чыгара тартып келерде, кычырдым.

«Жакшы ба, кару балдарым! (Көзүн: энемди кожо ло «Балдарым» деп жат). Мен эмди Ленинград городтын жанында, курчуда. Шыркам жетире жазылгалак, же ойто ло жууга кирдис. Мында не болуп турганын слер билбееер торт, балдарым. Жүк тыным ла эзен артса, балдарым, слер ле амыр-кадык жүрзееер, адагар жанып барар. Биске ол турабыс арай кичинек боло берер, үстүңи жанына база бир кып улап аларыс...

Кызым Сайму, сени школды чачып ийген деген. Же канайдар — энегерге болужаар. Жучы, уулым, сен кичеенип үрөн. Ол — бойыңа, жүрүмүңгө. Менин кичинек кызычагым Күзелеш кандый өзүп жат? Нени де билбей, жакшы жүрүп өс, балам. Соондо адан жанза, туку кедери өлөн чаап,

кызылгатту, балтырганду кобыларга чыгарыс. Сен, Торколой, канайдар база, тижин гиштен ле. Андый-мындый жажуун неме балдарга көргүспө. Сенин тудунып албазын бар эди, албадан ла...

Адагар жанып барза, ойто ло ырысту жада бербей.

Је катап ла жууга кирип жадыс, Је кандый да от-калапту жуу болзо, сананадым: «Кижинин јеринин, балдарынын ырызы тартып ийер болбой деп».

Јакшы болзын, кару балдарым!

Адагар Бурлай. 1942 жыл. Јанвар ай».

Је бот, сыйным. Канайдар, адабыс бурылбады. Бу тураны бойым улап эткем деп айттым не. Адамнын сагыжыла, күүниле. Энем бу кажы ла письмоны кычырып, ыйлап туратан эди. Уч-төрт күн эрмек те айтпай, араай жүрөтен.

Адам алдында айлында жүрөрдө, тура-эш тудар кажан-чулан өрө көдүрөргө сананбайтан да деп, энем айдатан.

Энем ол өйлөрдө почта тарткан эди. Жуу-чак, ой кату болгон. Јас башталып, кар чоокырайа ла берзе, Јарык дейтен өзөк төөн Сайму эјем ле мени ийетен:

— Слер экү анда мажактап, курсагаарды бедрегер. Күзелеш ле мен мында канайып-канайып, байла, жадарыс.

Мен эјемле кожо беш-алты күн жүрөле, келзеес, энем көргөн лө бойынча сүүне берер. Бир катап эјемле экү бир баштык көчө-талкан эделе, јанганыс. Кар үзе кайыла берген, куу ла јастын бойы турган. Бис келеристе, сен бу ла көзнөктин алдында отурган, Күзел. Энем мынаар бу ла тушта почтадан клеетти. Энем аттан түжеле, бис үчүни кабыра кучактанып: «Балдарым, эмди не болорыс?» — деп, ыйлаганын канайып ундыырыс. Куу јердин алдынан көк јангы ла тумтуйып, күүк эртен-сонгзуннан ла эдип баштаарга турарда, кару адабыс бистен ырап калган.

Анайда энем де узак жүрбеди. Оорып турарда, сан башка көрөтөм. Туку кажы чакта туткан чеден-кажаан куп-куу. Энем эски тонын јабынып алып, ого јөлөнөлө, турза, база куп-куу. Энем јангыс ла кыймыктанза ла, билдирер. Онон башка бастыразы ла куп-куу. Керек дезе удура да көргөндө, чырайы база куп-куу болгон эди. Ол ло... удабады не...

Мынан ары не болотонын ажындыра билип, туку бала тужындазын сананган ба айса бу огородысты эмеш элбе-

дип аларга күчи жетпейтенине санааркайтан ба, энем калганчы өйлөрүндө жобош то, унчукпас та болгон эди.

Мен ончозын-ончозын тоолоорым. Сен бир де уйалба да, адыркаба да. Бис оны жүргенис, бис оны өткөнис... Эмди учында сен мынайда береринде, меге ачу. Тирүү жүрген меге шыра. Сен оны ончозын көксинге чеберлеп албаган эмтиринг, сыйным. Мен мында энемнин жүк ле шыразын айдып жадым. Энем бистердий ок: каткырып та, кокырлап та, эркеледип ле килеп билер болгон. Ой, оны ончозын кандый жакшы билетен болгон бистинг энебис, экем. А бис экүде энебистинг, жүк тырмактыг каразынча да болзо, кылык-жаңы артты не?..

Кару энебис ырап каларда, түни-түжиле оны сананып, оны жоксынып не болбойтон эдим. Көрүп жүрерге, жүк журугын да арттыргыспаан, онын корондузын кемге айдар, не болор. Ол тужында энемди жүк түш ле жеримде көрөтөм...

Бир катап түженип жатсам, мен та кайдан да келген эмтирим. Чадырыма кирип келзем, энем ол ло жаңырткы орынында кайа көрүп алган жадыры. (Ол жерде энемнин өлгөнүн билип тургам). Же кару энемнин ойто тирилип келгенине сүүнип, бош аргам чыгып, айдадым:

— Эне, тышкары кардый ак кыру. Өлөң бош ло шалырай тонуп калган. Мен жаңы ла кызыл жыланаш уй айдап келдим. Неден-неден өдүк көктөп берзең, эне?

Энем кайа көрбөстө, жалынар-жалынар күүним келди. Эмди мен бу турган жеримнен жылып-жылып барала, ончозын-ончозын айдып берерим.

— Эне, сен жок болуп каларында, мен көп-көп катап ыйлагам. Сен жада калган күн мени энезинин өлгөнине ыйлабаан дежиң, бир кураалаш балдар мени арадап алала, не аайлу кыйнабаган дейзинг. Сен оттың эпши жаңындагы төжөгингненг өңдөйип келеле, балдарымды ла эмеш чыдадып койгон болзом деп комыдап жадатан. «Эне, сен анайда айтпа» — деп сабарларыңды сыймап туратаным сагыжыңа кирет пе? Эне, сен өлбөзүң деп мен ол тужында билгем. Же сен уза-ак, уза-ак жок болуп каларында, мен жаашту күнде бу ла чадырыска от салып албай, эки будымды күлгө сугуп алала, сени жоксынып, сакыгам.

Же карын, эмди качан да айрылышпазың: өлөңгө барзас — экү, ойто — экү, конторага, алмарларга экү жүрерис. Сен өлөң чаап жатканчан, мен барып суу экелип, кичинек чангыр чөйгөнискө чай кайнадып саларым. Өлөң жуузабыс — мен курдыг учтарын тартарым. Жарым үнлө кожондоп, бугул салзан, мен кожонгын тыгдап, оодык жуурым.

Мен сеге кара чалканды шалыраганча ла кургада, танкы жазап салайын ба? Ат бедреп жүреле, жаашка бастырзаас, тыттын төзине туруп, жолой будактап жанарыс. Чадырыстын одың жаан салала, байла, сен нени-нени кайнадарын. Ончозы-ончозы алдындагызындый ла болор. Же, эне, кайа көрбөн, турзан — мен бу. Мен жанты ла ак кырунын үстиле кызыл жыланаш уй айдап келдим. Неден-неден өдүк көктөп берсен, эне...

Бу өйдө энем кайа бурыларда, энеме түнөй эмес. Кандый да таныш эмес келин мени айылдан чыгара сабуурла сүрүп жатканча, ойгоно чарчап келгем.

Бу тўжимди улустарга айткамда, «Сени көрбөй, сүрүп турган болзо, жакшы тўш» — дежетен эди.

Энем чын ла тирилип келбеенине, бу ончозы чын боло бербеенине ачынып, туку аркадагы мааражып турган койлорыма жаашту күнде ыйлай-ыйлай барып жадатан эмес бедим.

Мен энем керегинде уза-ак-уза-ак куучындаар эдим, же көп-көп ой керек. Жүрегим көдүрилип жат.

Энем жада каларда, Сайму эжебис он жети жашту болгон. Мен школдо үренип тургам, а сен кичине-ек. Ол жайгыда өлөңди ас эткенис. Уйыс чеденчи. Бу ла коштой жаткан айылдарды жоткондоор, тал-табыш. Эжем ол тужында аттарга өлөң тартып туратан.

Бир күн көлөөлө талкан эткенис. Эжем куурып берзе, мен актаарым. Анайда, чүрче ле эдип алатаныс.

Күзел, ол кату жылдар бис экүге бир де килебей, энебистий кару эжебисти база айрып салды. Ол жылдарда аттарды такалап соодойтон ой бар эмес, ат тайкылала, жалбагынан барып түшкен, өлөңдү чанак ангдана берген. Сайму эжем тошко отура түшкен деген. Жүлдине кан түшкен деп, кийинде улустар айдышкан.

Энебисти жуур тужында «слер кичинек балдар» деп, улус бисти жууктатпаан. Же эжебис божоордо, биленин эң жаан ээлери — сен ле мен јединижип алып, улустардын кийнинен кышкы корон соокто эжебисти үйдежип кожо барганыс. Эмди энем ле эжемнин сөөги коштой...

Эмди жылдарда трактор — эш онын үстинче агаш тартып жат. Чедендеп салайын дегем — бу ла бош жок. Жартап айтса, бош то жок эмес ле, а улустар мынан эмес, айдыжар не: «База нени таптын, нени ыралап турун?»... Кижиге күүниле, сагыжыла жүрзе, жакшы ла. Салым дегени — кей, төгүн сөс. А сагышты салым ээчип жат дезе, чала

чынга жуук ошкош. Бот андый неме, Күзелеш... А сен мыны ончозын неге де бодобой, ундып койгон. Эмди ойто ло город барадым деп жадын... Же канайдар, туку алдындагызы чылап, катап үйдежип салгайым.

Же эмди сен жаан кижиге, бойун да жүре бербей... А ол туку кичинек тужында «айылдап барган энемди экелерге браадырым» деп атанган. А мен дезе мында жангыскан арткам. Жегем-эшке жүрүп өстим. Айла мыны да ончозын айдып алып... не? Немени бойун билип жадын. Мендий сүт тартаачы сени үредип болбос. Жарбынып турганым база жок. Жаан болзо, жангыс энеден кожо чыктыс не.

... А мен сени баштап ла көрөлө: «Же, карын, эмди ле токынаарым. Кожо иштеерис, кожо жүрерис. Мындый ырысту ла эзен-амыр жүргенибис учун, эне-адабыска, кару эжебиске жаан алкыш, быйан болзын!» — деп санангам... Же бот, учында кандый болуп калды эмеш. Акыр, сүтке барарга эмеш оройтып калдым...» — деп айдала, кайа да көрбөй, атана бергем...

Мен эртенгизинде, энирде, сүт тартып клеткем. Жааш-туда күн болгон, туура-эш көрөр аргам жок. Же бу ла тардайымнын жанында шан-ман табыш угулды:

— Чүрче турзан! Керек бар — деп, Шырлай эмеен тардайымнын жанында туру.

— Жучу, сеге Күзел жолукты ба? Жуукта ла мыны өрө баскан. Айрылчык жолго та жетти, та жок — деп, ол үй кижиге меге айтты.

— А меге ол не керек? Баратан кижини канайып токтодотон оны.

— Агамды тыг ачындырып салдым. Мен ол өткөн өйлөрдиге жүк ле сомун, жанылгазын, элестелгенин билип тургам да. Мыныла мен кичинек болгом, билбезим деп актанарга турганым жок. Ундыбай, сананып жүрер керек болгон. «А кайткан?» — деп суразаар. Буруумды канайда актаарым. Агам оору-эш жаткан болзо, болужып, иштенип, актанар эдим. Жок, ол оору да эмес, бу ла бойы болзын. Бу сүт тартып турган бойы. Мен кайда-кайда үренип турган болзом, письмо бичиир эдим:

«Абам, слер ол ло сүт тарткан ижеерде бе? Жайгыда чек макалду болбой, абам. Удабас өлгөн чабууда жанарым. Улустардын кокыр куучынын угуп, кожо иштеерис».

Жок, Жучу абамла кожо кандый бир жаан городто үренип турала, жайгыда амыраарга кожо жанган болзобус. Жүрген болзо, эмди бажы буурайа берген энебис күрентиги-

не чыгып келеле, балдарынын клееткенин көрүп... Жок, оны сөслө айдарга болбос эмитир...

Абам энемди жүк ле түш жеринде көрүп сүүнетен, же ойгонып келеле, изү-изү ыйлайтанын канайдар.

Мен детдомго-эшке барбас эдим. Мен де андый-мындый жүрүмгө урнукпас эдим. Канайдар, ой өтти! Жаныртып түздөй алатан арга жок эмитир•.

Күзел мынайда айдып турала, бу жолды өрө баскан эди.

Эмди ле сүтти ордына апарып саларым. Эртең тура да ордына барып келерим. Сыйнын эмди ырабаган, мантат ла балам.

... Качан да... сананбай ла... чүрчө ле... эдип салган бурубысты актап албай, туйуксынып жүреристе, көп-көп күндөр, өйлөр, жылдар өдүп жатканы кандый ачу ла коронду!..

Жучы некейди жабынып, уйуктаарга белетенип жадала:

— ...Эмди келгеним бу. Сыйнымды эртең, байла, таап аларым. Сок ло жаныс сыйным не. Энеден бис экү артканыс... Айла, мен оны та канайда көмөлип ий калгам... Тургуза ла ойто городко баратам деерде, ого эмеш тарына берген инем. А жаш улус барза да кайдар.

... Мен тышкары чыksam, жааш токтоп, тенери тен бир де кир жок эмитир. А соок тызырап-тызырап турды. Бу эртең саң башка аяс, кўски жараш кўн болотонынын белгеzi.

П. Самык

АТТАР

Аттар,
Аттар,
Аттар,
Ак жалаңла мантаган аттар,
Алтын жалы жайылган аттар,
Алын колы бијелеген аттар,
Арка-бели мызылдаган аттар.
Аттар,
Аттар,
Аттар,
Ак-жарыкта
Слерден жараш не бар?

Шоокыярда,
Тыныжын көригер—
Чейне чечектеп тургандый.
Жорголоордо,
Бажын көригер—
Куунын мойны ээлгендий.
Тайгадан журтка түшкенде,
Көчкө келгендий аттар,
Чеденге күркүрөп киргенде,
Тенгис толкулангандый аттар...
Эр улус чеденнин жанында
Көстөри чагылып курчыыр.
Тыныжы көксине бадышпай,
Ар жанынан көөрөөр.
А аттардын кийик көстөринде
Түндеги жалкындар жаркындалар.
Арка сындарынын үстинде
Тайгалар салкыны жалбыраар.
Кандый да саң башка
Кайкамчылу жажыттар,
Бу аттарла кожо
Ыраак айандардан келер.
Олордон боронот, буланат жытанар.
Турналар кыйгырганы
анда сезилер,
Түндеги мөштөр шуулажы
анда угулар.
Кайда да ыраак-ыраак
жайлуларда,
Олордын жанында
Аңдар жайлаганын
Өзөк-буурынгла
жимиреп эзеерин,
Олордын жанында
жылдыстар көдүрилип,
Айлар айланганын
танып ийерин.
Бу өйдө чыдашпай
Жебрен баатыр бололо,
Ийден бадышпай
Кышкырып ийгедийин.
Эмдик айгырды
Ээртей соголо,

Көс једер дөөн
Учурта бергедийин.
А журттын балдарына
Мынан жаан байрам јок.
Аттар келген тужында
Айылда арткан бала јок.
Олор ончозы

мында јуулган:

Чеденде сыралган таан.

Карайлап чыккан

јалдарды көрүп,

Јаш жүректер чагылган.

Кайран нөкөрлөр,

Кубарлаш эрлер,

Ак-жарыкта жүрүмис

Кеен јаландый эмес пе?

А энчикпес жүрегис

Аргымак аттый эмес пе?

Билерим:

Бир кижинин жүрүми

Одүп калар.

Изү калап жүреги

Өчүп калар.

Је жүрүм качан да—

Ол эбиреде

Јаскы кеен үргүлжик јаландар,

Јалтырашкан тайгалар,

Ак торкодый

јалдарын серпип,

Алтын коо

колдорын силкип,

Сыгырган салкындарла јарыжып,

Јеримле учуртып јаткан

Эн јараш, эн омок,

Эн чыйрак аттар...

Аргымак аттар, аттар...

КАНДЫЙ ЈАРАШ ТЕЛЕКЕИ!

Керектеринг туура салала,
 Колдорунг ача соксон,
 Көстөрүнг эбиреде көрзөнг,
 Кандый жараш телекей!
 Телекей кандый жараш!
 Аркада күүк жаңкылдайт,
 Уни јерге томылат,
 Көктөр болуп тызырайт.
 Меестерле койлор јайылган,
 Мааражына кулагын тунар.
 Санааларыннын бажына чыкпазын,
 Бастыра неменин тынын
 билгендийинг,
 Кажызы ла мени
 сүү дегендий.
 Јаланда чечектер јалбрагын јайып,
 Јастын балдарын —
 бисти сүү дегендий,
 Өзөктө
 шуулаган суу табыжы
 Менин эрмегим
 база сүү дегендий.
 Карган тыттар —
 жүрүм жүрген улус
 Бистинг ойгорыс
 ондо дегендий.
 Бу ончозы менин
 көксимде бууныккан,
 Тил сураган,
 айдынарга сананган.
 Айт тургуза деп,
 менен некегилейт,
 Санаалары мени түймедет,
 кыйнагылайт,
 Бу јарашты ончозын
 кайда бадырарын,
 Бу јараштын тынын
 канай айдарын.

КЫРАДА ИСТЕР

(Повестътен алган үзүк.)

Көрмөстин тоозынын!

Тоозын трактордын тамандарынын алдынан токтоду жок коройлоп, Сүүнерге удур чурап ла жат, чурап ла жат. Трактор бойы көрүнбейт. Жангыс ла жаркыраган табыжы угулат, жылу, жылу, кегирик-тыныжы жытанат. Жүк ле каа-жаада тоозыннын ортозынан кабиназынын үсти борос эдип көрүнүп калат. Бу трактор та качан токтоор, та качан? Сына беретен болзо, кайдат. Эмезе бу үч сеелкелердин бир-бирүзи ары балчырыла сайыла берзе кайдат. Улус оны жазагылап, түжиле тургулап калар эди. А Сүүнерге десе ой лө өтсө, болор. Жок, Сүүнер бу мындый ишке чыдажып болбос. Бүгүнчө ле иштежер. Эртезинде келиш жок. Оорый бердим десе, колхоз оноң нени алар...

Сүүнердин бажы төнүрөйт. Чыкпыйтарын кижиник тудуп алган ошкош. Тоозыннын кургак жерсү жыды, мотордын ыжы онын көксине өдүп калган, ойкөп жат. Бакпыры кургак, ажырмакту. Тиштеринде кумак кыжыражат.

Сеелкелер, жаан көлөсөлөри кайбан-тейбен табылу айлангылап, баргылап ла жат... Олордын тал-табыжына кижинин кыртыжы курыыр: чыкырт-чыкырт, чыкы-ы-ырт, кыжырт, калырт. Кезикте чек ле казан кырып жаткан ошкош боло берер. Таш учураза — күрс! Кичинек ле онкок болзо — жырс!.. Сеелкелер, олорды серпий тартып туруп, албан-күчлө сүүртеп брааткан тракторды жүсабызын айтлагылап, каргагылап брааткан ошкош. Трактор десе олордын акшыган оосторун туй тундуруп саларга, кургак тобракты тескери чача тееп ле браат...

Жаланнын телкемине көс жетпес. Ого көрө бу үч сеелке сүүртеген трактор конгыстый бодолор. Ол мындый жер ээзи кыраны качан үрөндөп жедер. Мыны сананбаза торт — кижинин тегине ле сүри түжер...

Кече ол бригадир Ортонго Сүүнердин оозы «Же» деп, та не ачылды болбогой?..

— Эй, уул Сүүнер, болушпаанчан болбос, болбос дейдим. Жаскы иш, койтөрөш — же бойын билерин... Чек ле кижин жок, кижин жок. Жаңа катоктын алдына киреле, буды чыккан. Ордына кижин керек. «Бар, нанам, сеелкеге отур,

нанам. Мынан ары трактор берерим. Энене одын тартып берзин деерим...» Сүүнер «жок» деерден, карын сүүне берген.

Сүүнер иш төөн клеедерде не аайлу мендеген эди. Санаазында Эпишкенин боро адын камчылап ийгедий клееткен. А оноң... Оноң десе бу: төңди ажып ла келерде, Эпишке Сүүнерди кабыргазы дөөн камчынын сабыла сайып ийген.

— Эй, уул, көр! Сеелкен ол туру. Тен кып-кызыл неме болор — дейле, тыйтылдада каткырып ийген. Сүүнерге ол кузук чертип отурган тийинге түңей көрүнгөн. — иштешти, байла, көргүзетен болбойун а, уул? Кайра баспас комсомол...

Кыранын кырында чокчойто уруп койгон үрен аштын куйунда коштой-коштой колбоп койгон үч сеелке турган. Ортозындагызы чын ла кып-кызыл. Будугы күнге жалтырап жат. Эки кырындагызы чалдыгы көк, куузымак. Олордын алдында тумчугын самтар тонло жаап койгон трактор турган.

Сүүнер сеелкенин жанына басып келеле, жүреги барт эдип калган. Сеелкени үч көрбөгөн кижин ого канайып иштейтен? Иштейтем деп не келген?.. Тенек, тенек, тенек.

Тракторист Кемирчек, чоло ады «Узун уул», сеелкенди сүркүште, божогон эрешкиндерин тынгыткыла деген. Сүүнер оны ондоп эдерден, шприц деп немезин таппаган... Онон улустан артпас деп чачамтыгып турала, сеелкенин сорок темирлерине штанынын тизезин, купайказынын жеңдерин жырткан алган. Колы эки-үч жерден сыйрылып калган. Мынын үстине Бөксө та нени де ломло кажып туруп, чала кезеткен айас айткан:

— Көрзөң, бу бистердин сеелкелеристи. Талкыжы једип калган немелер ине. Мен бу үстимдеги көрмөслө төртинчи жыл согужып келдим. Сенийи десе јап-јаны. Будугын-эжин де көрзөң... Канай-кунай оотсон, быргарјырдан арбашты јијрин, најы. Быјыл јангы алган неме деер... Сен мыны не байлап турун, уул. Тынгыда-тынгыда тудуп ий. Тал-түш једе бербезин...

Је онон Узун уул, Бөксө, ойиндо бир орус уул, онын адын Сүүнер билбес, чоло ады «Болуштоп-сүт» — ончолоры јуулыжала, Сүүнердин сеелкезин јазагылап бергендер.

Бөксө ло Болуштоп-сүт сеелкелеринин текпиштерине тургулап алган.

— Эй, уул, ме — деп, Бөксө Сүүнерге, тайак чылап, эеп койгон эмик таштап берген. Аш акпай барза, мыныла чукчуп турарын. Билдин бе?

Сүүнер текпишке чыгала, айландыра көргөн. Чылбыр бажы өксөп калган күн тенгерини бастыра туй бүркеп койгон калын булуттарга удабас ла кире берер. Ойndo ол бүгүн та көрүнер та жок. Каа-жаада салкын көдүрилип, кыранын тоозынын күүн-күч жок буркурадып, оноң мындый элбек кыраны канчазын жалмаар деген чилеп, ойто токтоп турган. Кыр баштай кары эмдиге кайылгалак туулардан сооксымак чыкту тыныш билдирет. Меестерден былтыргы кулузын-баргаанын, кой семиретен деп өлөңнин кычкыл жыды жаарсыган... Сүүнер кандый да болзо, бу өйди ундыбас. Сүүнердин кижги болгоны, чыдаганы бу. Эр кемине жеткени бу!

Трактор күзүрт эделе, ичкери тап эткен. Сеелкелер серпилип, чыкыража берген. Бу ла тушта Сүүнерди эбиреде суйук боро тоозын айланыжа берген. Сүүнер бу не атазы боло берди деп кайкап, тоозын жоголор болор бо деп, кезек өйгө тынбай да барган. Же тоозын койылып, ийиктеле берген. Не де көрүнбей барган. Сүүнердин санаазы калануулай түшкен.

Сүүнер бу мен кайда деп, көстөрин жаан ачып, ичкери ле көргөн. Јүзин кумак ачу шыбалап ийген. Көстөри камчы тийгендий, ачыжа берген. Сүүнер чыдажып болбой, текпиштен түжүрө калыыр деп жүргенче, Бөксөнинг кыйгызы жызырт эдип калган:

— Сеелкени көдүр, көдүр! Алдында таш!

Је Сүүнер көстөрин ачарга жеткелекте таш дискаларга «Јыр» согулып, сеелке көдүрилип чыгала, тондолордо, Сүүнер арай ла болзо текпиштен чарчай берип јастаган. Сүүнер ачыжып, јашкайактып калган көстөрин албаданып ачып ла ийерде, Бөксөнинг чугулду јүзи көрүнгөн.

— Эй, уул, сен не, бого уйуктаарга келген бе?! Дискаларынды ташка ээй соголо, не болорго?! — дейле, сеелкезинен түже калыган. Оноң кырага бадалып туруп, Сүүнердин сеелкезинин кийнинен узак талтандап жүргөн. Учү-учында текпишке чыгара калыйла, жаан тыназактап, койнынан очю чыгарган. Андый очколарды Сүүнер мотоциклдү улустардан көрөтөн.

— Ме, уул, очка. Мен кийбей тургам. Оны кийзем, не де көрүнбес — дейле, ол Сүүнерди аяктай берген.

Сүүнер кемзине берген. Ол оны улус аяктаза, чек ле сүүбес. Сыны узун, арык, кандый ла кийим кийгежин, калкайа берер. Сүүнер бу калганчы эки жылдын туркунына та канайткан, кенейте ле өзөлө, бастыра улустаң бийиктеп

чыккан. Эмди жолыккан ла кижн Сүүнерди кайкабаганча болбос: «Батаа, Сүүнер, бу сен эмди мындый да, мынан ары не болотон кижн?», «Бу слер кезектерде мындый ла шыйдам жок ошкош эди». Сүүнердин жүзи кичинек, сүүри. Көстөри жыкпык, кабактары, кирбиктери билдирбес. Мынын учун Сүүнер улустын көзине илинерин сүүбес. Бойы кемзинчек, уялчан: «Je мени, бу мындый немени, кандый кыс керексиир» — деп, эмдигештен ала туйкайын санааркап жүрер.

Эм-эмди Сүүнер не болуп турганын, нени эдетенин ондоп клееди. Кыранын учына жеткенче, салкын удурасогор. Айдарда, трактордын тамандарынын алдынан кайнап, ийиктелип чыккан тоозын Сүүнерге удурас келер. Ойдо Сүүнердин сеелкези ортозында. Бу тоозыннын сыранай ла өзөгн, койу жери. Эки кырындагы сеелкелерде тоозын чик жок суйук, жука. Салкын каа-жаада эмеш тууралай берзе, сеелкенин бир келтегейинде тоозын жок ару жер ачыла берер. Сүүнер баштап ол дөөн барала, туруп алатан. Je эмди чөкөп калды. Бу ненин учун десе салкын удабай ла кубулып, ол ару жер ойто ло тоозында ла берер. Ары ла жагыс жерге кыймыктабай турза торт. Ары-бери жүгүрүш оны аргызып жат. Ол тыныжы жаандап, көп тоозын тынар. Je кыймыктабай база да узак туруп болбос: бир көрзө, жер дөөн үрен агатан «кежирлердин» бир-бирүзи туна берген турар. Оны Бөксөнин байагы берген эмигиле ача сайар керек. Аш десе сүре-чөптү, оок-оок таштарлу, ойдо оны кой кайчылаган дворго ургулаган аш бастыра түк. Мынын учун «кежирлер» удабай ла туна бергилеген жүргилеер. Бир көрзө, үрен уруп койгон кайырчактын түбинде аш төгүлетен үйт туна берер. Эмезе ол ло кижинин жула тартала, таштап ийер күүни келер «кежирлердин» бирүзи дисканын үстиндеги үйттен уштыла берер. Мынызы чын ла чактын бойы. Ол тушта «кежирди» учынан тудала, көгүске толтыра кей тынала, дискалардын чын ла үрүп жаткан жери дөөн «чөнгөр» керек. А диска жердин онкокторы аайынча, өрөлөп-төмөндөп, чарчалып браадар. «Кежирди» үйтке келиштирерге күч. Мынайып эки-үч катап «чөнгөгөнчө» болбос... Кыранын учына жеткен кийинде Сүүнердин санаазы жарый берер. Трактор айланып ийзе, салкын Сүүнердин кийнинен согор. Тоозын Сүүнерди озолоп, алдында браадар. Кей ару, күн жарык. Жагыс ла каа-жаада салкын токтой берзе, Сүүнерди сеелкенин кийинде тоголонып клееткен катоктын тоозыны күүн-күч жок

айланар. Же ол тоозын суйук. Онон тууралап кача да берерге арга бар...

Жок, жок, бу трактор та качан токтоор, та качан? Бу улус бир амырабас та кайткан? Же олоордо не болзын. Олор ишке темигип, шайып калган да. Же бу ла Бөксө неден алдырар, неге жобоор. Жажына эткен жангыс иш те. Онын чыдамкайы, бөкөзи жаткан журтта жарлу. Же бу кире сөөк-тайакту кижжи бөкө до болбой. Ол сеелкезинин текпизине чыга конзо, онызы чик жок жабызап, чыкырай берер. Жангыспай өгөөннин айдыжыла болзо, Бөксө «билдире-е тудуп ийетен кижжи» ине. Ол жангы тудуп турган туразынын кажгазына тогус метр жадыкты жангыскан ла чыгарып алар. Күренг деп уул черүден келеле, мен боксёр кижжи, менин ойндо балтырлуум да коркыш, колымды тударын чыкпас деп, үч жылга улай шалбаарып, журттын уулдарын тал-ортого жуук сабай берген. Онон былтыр Октябрьдын байрамында Бөксөни ченеп көрөр деп келтир. Бөксө: «Баштактанба, бала» — дейле, онын колы-будын күлий тудала, кучактанып алтыр. Онон түжине божотпогон дежер. Байрам күнде чурана эдип Күренгди чөйгөн бө кандый. Же мынын ла кийинде Күренг кижиден артык кижжи, уулдан артык уул боло берген. Кыжыла кыстардын ортозында блаашта жүрген. Алдында дезе кыстар Күренгди беристе кире жерден айланып өдөтөн болтыр. Бу ла жаскы иш башталар алдында Күренгнин тойы болгон. Бөксөни кижжи тыштынан да көрзө, коркор ине. Болчок туралу кижинин айлына кирзе, бош деген жерди жангыскан ла туй отурып алар.

А тракторист Узун уул... Ол жаштан ала иште шилтенширеп, булгайрыдый илелип калган кижжи ине. Черүге барар сыны жетпесте, улус оны «Узун уул» деп адагылап алган. Узун уул, чын ла кудай каргап койгон ошкош, жаба карыш сынду, тырык неме. Ойндо сыранай унчукпас. Бир айтканы «э-э», бир айтканы «и-и». Онон артык неме угар болорым деп кижжи сананбас та. Бир катап күн жангы ла чыгып клеедерде, Узун уул үйиле кожо тышкары агаш кескилеп жаткан. Оромло кара чекпендү, галифе штанду солун кижжи өткөн. «Бу кем болбогой? Байла, аймактан келген жамылулардан болбайдар?» — деп, Узун уулдын үйи унчуккан. «Жок, ол кижжи качы болуп келген» — деп, каруузын Узун уул күн ажа берген кийинде жандырган дежер.

А жуукта келген орус — Болуштоп-сүт... Ол шахтанан

бери иштегем деп куучындаар. Онон бого келгени беш жыл болуп калган. Эмди айдузынын өйи божогон — ол жайым, салдым-бош кижги. Же Болуштоп-сүт айлы дөөн жанбай, мында артып калган. Уйин көчүрип келген. Эмди кыш болзо, үйиле кожо гаражка кочегар болор, жайгыда трактордын машиназыла өлгөн чабар, күскиде кулаш эдер. Бойы одын кезетен «Дружбалу». Айбылаган ла кижиге жок дебес, ойнодо жаан жалзыркабас та. Улус оны Болуштоп-сүт деп не адаган десе, ол баштап ла келерде, колхоз оны кедертине кулаш жардырткан. Бир күн ол та оору кижги, та карангуй жерденг чучурап келген кижги — агаж жарып турган жерге талып калтыр. Ого карын будактап барала, Желбетей эмеген туштаган болтыр. Ол эмеген азыктанып сугуп алган болуштоп сүдиле оны аргадап алган. Эмди ол эмеш ле ичип алза, столго бир шил сүт тургузала, мүргип отураар. «С... буду, не забуду» — деер. Мынын учун улус оны «Болуштоп-сүт» деп адагылап алган.

Трактор кыранын учына жеделе, айланып ийди. Сүүнер жеңил тынып, очказын уштыйла, койнына сугуп алды. Сеелкелер байа бойынча оморды тоозынла тумчалаган трактордонг өчин алып тургандый, оны чын ла көмө шуура бердилер.

Тоозыннын алдынанг корым чыгып келди. Корымнын үстинде кой кире жаан мүркүт өркөнинг эдин чокуп отурды. Бу мүркүт трактордонг сыранай ырабас. Же ол Бөксөнинг ийдиндий тенек эмес, мынанг не ыраар. Трактор ал-камык өркөни «агыртып» берип турган да.

Трактор кенетийин токтой түшти. Тоозын таркаган кийнинде кабинадан Узун уул чыкты. Онон төрт-беш алтам тентирилип барала, чалкойто жыгылып калды. Бөксө, Болуштоп-сүт сеелкелериненг түже калыйла, Узун уул жаар жүгүрдилер. Сүүнер эмеш алаатып турала, база омордын кийниненг болды. Келзе, Узун уул чырык жүзин тумтук-тумтук сабарларлу алакандарыла туй бөктөп алган жатты. Бир де кыймыктабайт. Бөксө не болды деерде, унчукпайт. Онон өнгөйип келди. Колын жүзиненг алала, тизезине бош салып, мойны салактап, узак отурды. Жүзинде тоозыннын калынгы өлү кире бар, сабарларынын орды жап-жарт артып калган. Көстөри кызыл, тижик.

— Тумчугымнынг каны аккан — деп, ол чичке үниле араай унчукты. — Бач, салкын кийниненг ле соксо, кабина-нынг ичи бош туна берер. Көрмөстинг тоозыны... Ойнодо изү. Алдымдагы жолды арайдаг ла таап браададым. Слерге

карын кем жок ине — серүүн. Аргалу болзо, тоозыннан эмеш тууралап та аларыгар. А мен туйук жерде кайда барайын... — дейле, ол ыраактагы кары кайылгалак ару, серүүн сыркынду тууларды кунукчылду аяктай берди. — Бу жаңмыр жаабас та кайтты?

— Бу та канай брааткан тенгери, та канай брааткан кудай? — деп, Бөксө чугулду унчугып, бөрүгиле боп-боро жүзин арчып ийди. Онызы там чылбайа берди. — Бүгүн кыранын тал-ортозын кайткайыс не?

— А трактор жакшы барза, не болзын. Трубка омырылар болор. Тондолыш коркыш. Бу курсак келбес та кайткан? Тан алдында бир аяк шөлүредип алган кижиге болзын... Же акыр, жеткен болбой...

Трактор көндүгип ийди. Сүүнөр сеелкенип кайырчагына артыла жадала, көстөрүн жумуп алды...

— Эй, эй! «Кежирин» тун калт, тун калт! — деп, Бөксөнүн кыйгызы угулды. — Көзүң кайда?

Сүүнөр көрзө, бир «кежир» тунуп калтыр. Ол оны эмикле ача сайып, кактап ийди. Бир «кежир» дисканын үстиндеги үйттен чупчылып калтыр. Тпук, көрмөсти! Эмди ойто ло тоозын дөөн «чөнүш» болотон эмтир...

Тоозыннын ортозынан үч абра көрүнди. Трактор токтой берди. Аш тартаачылар камчыларын айландыргылап, сыр кыйгыда клееттилер. Көлөсөлөр көбүр кырага терең бадалып, аттар көңкөрө жыгыла бергедий, үкүстегилеп жеттилер. Эпишкенин мактулу сагалы борорып калган, улустын эн ле учында келди. Эпишкенин сагалы чын да бастыра жондо жарлу. Онызы кап-кара, саксарга курааннын тугиндий быыраш. Эпишке бойы: «Неге-неге санаам жетпегей, же жүк сагалымла ал согуп ийерим» — деер.

— Бу слер, жаан кижиге, жаантайын улус куйруктап кайтканыгар? — деп, Эпишкеге Бөксө күзүрт этти. — Эмдиге жетире мал бастырып билбезеер бе?

— Сен... Сен... Сен... Эртең мени үредерин, эртең... — деп, Эпишке бастыра бойы тыркырап, сагалы сартандай берди. Онон база да нени-нени айдарга жүреле, Бөксөдөн жалтана берди ошкош. Абрадан тужеле, кайырчактан аш төгүлетен үйттин бөгүн өрө көдүрип ийди. Сары арба үйттен чыгара тебилип, сумал дөөн ага берди. Сүүнөр аштын тоозынынан жүзин туураладып алды.

— Же, жиит бала, черткиш ошкош жеңил кижиге, байла, баштап сен тудатан болбойун? — деп, Эпишке сумал толордо, үйттин бөгүн жаап ийди.

Суўнер сумалды кучактайла, таралжып, туруп, түзелип алды. Онон буттары тыркырап, текпишке чыкты. Кандый да сорок темирден тудунала, база ла өрө үкүң этти. Сумалды кайырчакка салып, јенгил тынды. Ашты төгөргө, сумалдын түбинен тартып ийерде, онызы тыдырт әдиіп калды.

Эпишке калактай ла берди:

— Көзинг кайда, кайда? Көзинг кийнингде эмес, алдыңда ине. Эмди сумалды неле јамаар болор деп? Учук та јок, ийне де јок.

Суўнер улустаң артпаска сумалдарды бар-јок күчиле тажып ла турды.

— Је бот, бу мындый немелерле кожо иштеп көр — деп, Эпишке калактап ла јат.

— Бу былар нени эткилеп билер? Јантыс ла көстөри соолгончо чаазын ширтегилеер. Онойткон кижі не онду болор — аймап та калбайдар.

Эң ле баштап Бөксөнің сеелкези толды. Ого аш тартып турған келин, Каралдай, боожозын силке тартып, үрен аш уруп койгон јер дөөн јортты.

Ташпак-боро канча жылдың туркунына Каралдайдың антыгарлу энчи адындый боло берген. Кыш ла болзо, озор экү идиргенде аш тарткылаар. Ол туу-тайгадый чогулып калған арба-аштын ортозына чөмгөн малга Каралдай жарым сумал сулалу жүрер улус Ташпак-бороны әмди Каралдай-боро дешкилеер.

Бөксө көлөсөлөрін бек пе деп јайкап көрүп, куучында-нып турды:

— Эмдиги бу иштеш пе — јыргал ине. Азый болзо, сеелкеге аш уруп, трактор токтобос то әди. Маң бажына уратан јогыс па. Улус сумалдан кучактангылап алған, көнкөрө јыгыла-јыгыла, сеелкенин кийнинен не аайлу жүгүретен әди...

Курсак экелген келин, Тилгиреш, Бөксө баштаған улус ажанарга келгилеп јадарда, ыраагынан ла актана берди.

— Калак ла калак, мени ле јамандабагар, мени ле јабаркабагар. Мен бурулу эмес, акка-көккө чыгаратан үзүт бу туру — дейле, Тилгиреш ағаш сускузын чабдар ады јаар уулады. — Көрмөс божоноло, чек ле туттуртпаған. Је не болбодым деер, канайтпадым деер. Айла, бу көдүртке сек үйгенин уштып ийетен туру ине. Тен ийтти шукшулап та

ийзем, макам канбас... А экелген неме бу ла. Ка, Сүүнер, айагын тут. А чай да болзо, ичпей. Сапырлу, калашту, жангыс ла кадыктабаган дээрден башка деп, ол Сүүнердин теленгир айагына сүт тартатан шадырдан чай урды.—
 Жүк ле билеен чай болот по, та кандый? Же алдырбас — азый кижн сөнгүскен де чайдан ичеле, иштеген эмей. Менде ле буру жок, улус. Калчак туштан бери кашабар болгом. Аскан курсагымды слерден болгой, обкомнын качызы мактаган. Берген бичиги айлымда туру...

— Бата-а, былар, слерди сакып, мойныбыс бош ло чöйилди.

— Ичим чек ле аркамга јапшынып калт ошкош.

— Слер келетен болчок тӱгди аҗктап турала, кӱстӱрим арай ла чупчула бербет. Мойным бош ӱгзӱреди.

Сүүнөр жерде жайа салып койгон сумалдың үстинен бир тилим калаш алды. Такталанар неме табылбаста, абрага жөлөнип алды. Ол кумак кыярашкан тиштерин, жерсип калган оозын чайла жайып ийерге сананган, же чайды бир ле ууртаган кийинде эриндерин аяктын кырынан айрып болбоды.

Эпишкенинг жүзи кызарып калтыр. Ол улустаң озо келеле, чайлап алган болгодый. Эмди кыйын жадып алаала, кангазына таңкы тыктап, маказыранып тургандый отурды.

Улус ажанып алала, трактор жар баскылап ийди. Сүүнердинг уйкузы келген. Ол бого эки де кўн турбастан отурар эди. Же канайдар, арга жокто улустын кийининен күүн-күч жок чөймөдөлө берди.

— Сүүн-е-ер, эртен аякту ке-ел! Энгө айт, айт! Аяк жок де, жок де! — деп, Тилгиреш Сүүнерди ээчий кыйгырды. — Час аяк керек те. Ундыдын!

Же Сүүнөр оны керексип укпайт та. Ол эртен келбес.
Болор!

Сүүнөр жердег көзин албайт. Алдында коштой-коштой үч кижининг изи бартыр. Ортозындагы ис кату өдүктү кижинийи. Сүүнөр оны Бөксөнйи деп танып ийди. Ол бу иске алтамын тендеп басып браатты. Кенейте Сүүнерге бир санаа килт кирип, ол истен керек десе туура чарчай берди. Жок, жок. Сүүнөр бу исле барбас! Бөксөни ээчизе, кижинени көрөр, нени билер? Бөксөннүн жүрүмүндө жакшы не келген болор деп...

Бөксө бу мында бу тоозын-тобрактын ортозына тўннинг эки-ўч чазына жетире иштеер. Оноң аштаган, арыган.

11

өлгөн-талган, айлына жанып барар. Айлының улузы оны ол кирлү кийимин тышкары сенекке уштыбаганча, турага кийдирбес. Бөксө төжөккө жеткен ле кийинде таң атканча бут тартпас. Онон эртезинде ойто ло иш төөн барар. Бу мындай жүрүм тоолу күндөрдө болгон болзо, база да кем жок ине. Жаскы иш десе айга шыку улала берип айабас... Же онон жаскы иш божоор. Сүүнөр эртен тура тышкары чыгып келзе, Бөксө жаңы тудуп турган төрт кып туразынан айлы жаар базып отурар. Ол бир ле канча ишти эдип койгон. Онон жаан удабай эмди колхозтын ижи деп, контора дөөн талтайтып браадар. Эгирде Сүүнөр десе көс жеткенче футбол ойноор. Онон уулдар жуулышкылап алып, спортсмендер керегинде куучындашкылаар. Сүүнөр мынын кийинде жанып браатса, Бөксөнүн малтазынын табыжы токтоголок болор... Онон көрөр-угар болзо, өлгөн ижи једип келер. Бөксө кедери бригадада түн-түш өлгөн айруштаар. Узун жайдын ичинде ол Сүүнөргө үч такып учураза да жакшы... Күсиде Бөксөгө тынар да ой жок. Ойнодо колхозтын ижинин башка бойына өлгөн чабатаны, одын тартатаны, картошко казатаны, тура-кажаган жылулайтаны, адарузын омшанга сугатаны кайда?.. Кышкыда Бөксө кандый бир чабанга барып, кой кабырыжар, онон өлгөнүн, одынын тартар... Онон ойто ло јас...

...Чоң-чоң кара булуттар уур сүүртелижип браатты. Эң баштаны булут јети башту јелбер јелбегенге түнгей. Оны ээчиде үлдүлү, јыдалу, атту, јойу кемге де килебес кал черү. Бу соок кеберин тартынган булуттарды не де токтодып болбос: озор күчтү, күркөт, коркымчылу. Же андый да болзо, кандый да сок жаңыс өчөмик жылдыс бир-бир жуучылдын үлдүзине кестирип, эмезе јыдазына сайдыртып, јап өчө берет.

Туулар коркып, бу ай-карануй түнди кожо өткүректер дешкендий, жуукташкылап, койдоньшкылап алган. Кыбыжиктер, болчок кырландар, кош-аркалар — ончозы бийик, жаан деген туулардын койнына киргилеп калган. Туулар түштегизинен бийик.

Кара кырада аттар темдектер болуп көрүнөт. Озор түжине аш јигилеген — тойу. Эмди јарт ла суузагылап јат. Айландыра ын-шын. Јаңыс ла, улусты база ла чайла

тойдырып салала, жанып брааткан Тилгирештин абразы араай калырайт.

Салкын тыгып, тымып турган. Кейде чык бар. Сүүнерге соок. Байагы жыртылган штанынын тизезинен салкын кирип жат. Ол купайказынын топчыларын чечеле, көксине тыныда ороп алды.

— Жортокто-о-ор! — деп, Узун уулдын кыйгызы угулды.

Сүүнер бектей туруп алды.

Трактор кыймыктаар тушта көстөри кызарып өчөмик-телеле, оноң жаркырап чыккан мотордын табыжыла кожо жаркындала жарып, алдындагы караңууды өткүрө сайып, жарыгы ичкери чөйиле берди. Бу ла тушта тоозын көдүрүлүп, жаркынга сүүне бергендий бижелей сокты. Трактордын көстөри өчөмиктелип, бороро берди. Сүүнер тунуп калган «кежир» бар болор бо деп, эңчейип келзе, эмди түштегидий эмес эмтир. Кажы ла «кежирди» жанына келип шыгалабаганча болбос болды. Алдында не де көрүнбейт. Сүүнер жолына таш ла учурабаза кайдат деп браатты...

Трактор кыранын кырына жеделе, айланып алды. Оноң Сүүнер ару кейди тойо тынарга жеткелекте, ол токтой түшти. Узун, желбер көлөткө туура калбас этти.

— Жол кайда ба-а-арт? — Узун уулдын кыйгызы угулды.

— Тпук, көрмөстин жолы база ла көрүнбей турган болбойдар — деп, Бөксө сеелкезинен түжеле, трактор жаар басты. Трактор оны ээчий жүткий берди...

Сүүнер чек ле төңүрөп калган. Аш та канайып төгүлүп турган, тунуп калган «кежир» бар ба, дискалары ончо бо — нени де көрбөй браадат. Көстөрүн жумуп алган. Кайырчакка эмеш ле артыла туруп алза, уйуктай бергедий. Же уйуктаарга жарабас. Бөксө оны кату жакарып койгон. Ойнодо жыгылала, катокко бастыртып алза, бойынын ла шоры.

Трактор барып ла жат, барып ла жат. Тоозын эмди онын тамандарынын алдынан чыгып турган эмес, тоозынды онын кийниндеги эки боромтык көстөри быркырап брааткандый.

Салкын удурасоккожын, Узун уул алдындагы жолды таап браадар. Ойто келиште ого не де көрүнбес...

... Сүүнер бир ле көрзө, трактор кыраны өдөлө, сүрүл-

беген как јерге чыгып келтир. Онон тура тўжеле, эки такып аай-коой жок кўзўрт этти. Кенейте ле тымык, карануй боло берди. Јаныс ла трактордын ичинде та не де калырап, тыркырап турды. Онон ло токтоп калды. Тымыкты эпјоксынып, Сўўнер кулагы шынырай берди.

Бир кезекке кем де унчукпайт. Онон Бёксё лó Бо-луштоп-сўт купайкаларын уштыгылап, јерге кўчўлдеде кактагылай бердилер. Узун уул тракторынын тумчугын кап-кара та неле де чукчып турды.

— Бўгўн иштеш, байла, јеткен болбой? — деп, Узун уул унчукты.

— Ўч часка јетире иштегенде, байла, јеткен.

— А болбой а. Акыр, трактордын суузын агызып койбогончо.

— Јоо, јоо — деп, Бёксё кенетийин калактап чыкты.— Эмди јанып барала, кижн канайып јунунатаи немези? Суу јўске ле тийзе, кижн чынгырып ийерге турар. Та јиколон, та не? Ачузын неге айдар? Торт ло өртөп турар ине.

— А сен јаскы иш божогончо, јунунбай көрзөн...

— Эй, эй! Эйе, калыражатаи өйди тапкан эмтирин — деп, карануйдан Эпишкенин шан-ман кыйгызы угулды.— Слерди сакыыр кижн жок. Отургыла тўрген.

Сўўнер Эпишкенин ўни јаар болгонын билбей калды.

Аттар сууга мендегилеп, боожозын тартыртпай мантагылап ийдилер. Кажайарга јўрген тенгериде каа-јаа жылдыстар туулардын толкуланган сомдоры абра тогдолордо, чарчалыжып, секиргилей бердилер.

Эпишке адынын оозын тартып браатты. Абралардын калырты ырай берди...

Сўўнер ойгонып келзе, туранын ичи јарып калтыр. эжикте бажы потолокко сўзўлеле, ўч бўктелип калган Бёксё турды.

— Бу не укташ, уул? Тур!

Бёксёнинг мышмак кара јўзи јалакай, јелбер кабактарлу көстөри јылу.

Сўўнер тура јўгўргенин билбей калды.

— Отур, чай ич, Бёксё,— деп, Сўўнердин энези көөлў мискезин чыгарып, кўп-кўрен койу чайын чойё-чойё собура берди.

— Жок, өрөкөн, өөркөбөгөр. Јаңы ла чайлагам. Отуруп таңкылайын.

Орын ла стол, олордын ортозында курчулу кайырчак, оноң жалбагаш аяксалгыш — тураның ичи бу ла. База эки печке: бирүзи темир, бирүзи балкаш. Балкаш печке жаан, тастак. Ол тегин де тар тураны там тапчыдып, полды белиле катый ээй басып койгон. Турага эки орын батпас. Онын учун Сүүнердин энези полдо уйуктап турган.

— Сен түргендебе, уул. Жазап ажанып ал. Курсак жибеген кижиненин ижин эдет...

Учы-учында Бөксө лө Сүүнер тышкары чыктылар. Сүүнердин көзине эн ле баштап илинген неме — колхозтын конторазынын үстинде талбандаган кызыл мааны. «Ээ, бүгүн байрам жок по... Майдын байрамы...» — деп, Сүүнер клубты, селсебетти, керек десе почта-магазинди жоктоп көрзө, ончозынын үстинде маанылар. Сүүнер кунуга берди.

Көрмөстин ижин! Иш эмес болзо, ол эмди төжөккө күн өксөгөнчө уйуктап алар эди. Оноң байрам... Эңирде десе концерт, ойын, бије. Жаан улус эмеш таркай берзе — чарльстон. Текшилеш деп неме анда.

— Алдырбас, Сүүнер — деп, онын санаазын билгендий, Бөксө унчукты. — Бистин байрам жаскы иш божогон кийинде болор.

Тенери база ла бүрүнкүй. Булуттар там калынжып, карарып калган. Олор аңданыжып, толголыжып, үзүлжип, биригижип, туралардын үстинде сыр мангла учкулап браатты.

Кезик айылдар тургалак — ыжы чыкпайт. Уйлар кажаан-чеден ажыра ыжыктанып тургулап алган, ийттер де көрүнбейт. Суу олјондо Кујурлу-Кобыны өрө трактор аңка тартып браатты. Мынан көрөрдө, кем де Кујурлу-Кобынын кийистий куп-куу үстине түп-түс линейка салала, кара карандашла чийү тартып брааткандый.

Журттын чип-чике ортозындагы күрдин куйнында барчакталыжып калган абралар көрүнди. Мында колхозтын эки бригаданын ишке чыгар алдында жуулыжатан жери болтыр. Баштапкы бригада — «каражакалар», экинчиси — «сарыжакалар». Быларды ненин учун мынайып адаган десе, бир күн эки бригадир кожо јыргагылайла, тондорын солой кийгилеп алтыр. Олордын тондоры түп-түней болгон, жаңыс ла жакалары башка: бирүзиндийи кара, бирүзиндийи сары.

— Ээ, бу Сүүнер слерде барган ба?

— Бач, айса кызыл лакты ал сөготон ло эмтирин.

— Сүүнер, иштеш кандый?

— Кем жок — деп, Сүүнер уйалып, унчукты. Салкынанан ыжыктанып, кайырчак ажыра туруп алды.

Абралар калыражып, оромды төмөн чубажа бердилер. Ишке браадарда, аттар мендегилебейт. Эпишкенин боро «аргымагы» эн учында. Ээзи кандый бир айылга токтоор болор бо деп, жолдын бир жанынан бир жанына кыйбындап, өткүүлдердин жанына араайлап, алын колы чаап, кийин буды желип, бүкрөнгөдөп браатты...

... Сүүнер көстөрүн жумуп алган.

Трактор катап ла көндүгип, аш уратан жерге жедип келген.

Сүүнер баштапкы сумалды туткан жерде текпишке чыгып келеле, бели кенетийин сырт эдип калды. Ол сумалла кожо жыгылып браадала, же карын, оны ээчиде чыгып клееткен Эпишкеге согулала, түзелип алды.

— Эм келерде бу мынаар сумал көдүрүп болбой барган туру ине — деп, Эпишке маказырана берди. — Мен билбей бу немелерди. Эмди мынын жаңыс жарбынып, качары арткан.

— Сүүнер, бу не болт? — деп, Бөксө жүгүрүп келди. — Чырайың не жаман неме эди? Оорыдың ба?

— Бел сыстайт, баш оорыйт...

— А бел сыстабай да а. Тондолыш не аайлу. Алдыр-бас, уул, баштап андый болбой а. Бис бир айланганчабыс, барып амырап алзанг кайдар?

— Эйе, эйе, амыраар. Бис сеелке көрөр — деп, Болуш-топ-сүт сумалын жүктөнгөчө жетти.

Бу тушта төгнүн ары жанынан кызыл маанылу болчок машина чыгып келди. Ол кийиндеги тоозыны чачактый жайылып, жалбырап, улуска чик жок жетпей жүрүп токтой берди. Байла, улустын аягына тоозын кирер болор деп бодогон болбайсын.

— Ээ, ол кызыл лак биске клееткен болуп?

— Та ла та. Кыр ажыра «сарыжакалар» дөөн брааткан болбозын.

— Жок ло жок, биске болбой.

— Биске болбой. Олордын сеелке сүүртеп турган Казайы тракторым чек ле тартпай, экиле кыгылактап жүрүм деп турбайтты.

— Бу канайып туру? «Сарыжакалар» Казайдын ордына Жоймонды суклагылаган. Оо, ол Жоймон деп немеле кижин ойношпойтон эмей. «Тыркыраңкай» деп не адаткан болор деп?

Кабинадан парторг чыкты. Јүзинин кызылы мынан да көрүнүп турды. Ол машинаны айландыра басып ийеле, мааныны чече берди.

— Баш ла бол! Мааны бисте эмтир, бисте.

— Эйе, эйе — деп, Эпишке алаканын тажынып ийди. —
Је јирме беш салковой колдо ло...

Түн... Ой та канча, бу та не јер, бу та не улус, олор та нени эткилеп турган — Сүүнер јакшы ондобойт. Бажы күүлеп ле јат, күүлеп ле јат. Уйкузы келет.

Сүүнер туку качан јана берер эди. Је улус иштегенче. Мынын учун ол улусты көрөр дө күүни јок. Чындап та, бу канайткан улус? Олор неге болуп мынайып көнгкөрө жыгылганча үкүстегилеп турган? Бойлорына эмеш те килегилебес кайткан? Бу мындый иштег не ырыс? Бу не јүрүм?

Сүүнер үредүден јанып келеле, орынга кыйын јадып алала, јүзүн ле јүүр бичиктер кычыратан. Ол Джек Лондоннын, Жюль Вернын геройлорын сүрекей сүүр. Онон энирлерде нөкөрлөрине кычырганын куучындаарга база јилбиркейтен. Кезикте эдер неме чек ле јок боло берер. Волейбол ойнойын дезе, арай эрте, бичиктер күүнине тийип калган. Сүүнер ээн оромды, јуртты айландыра тууларды, тенгериде булуттардын јылыжын тегине ле көрүп отуратан. Ол кандый јайым ой болгон. А эмди дезе...

Трактор токтой берди. Сүүнер көзин ачса, алдында јаан тыназактап, јүзи көөш казандый чылбайып калган Бөксө туру.

— Чек ле бош болдым, уул. Бар... Јол баштий...

Сүүнер текпиштег күүн-күч јок түшти. Трактордын алдына келеле, јаркынга јап-јарт көрүнүп јаткан көлөсөнин изиле уйкузырап туруп, басып ийди.

— Калак, калак, уул! Јолыгды јылыйттыг!

Трактор јызырт эделе, оды јаркындала күйүп, Сүүнердин кийниненг кыймыктанып ийди. Бу ла тушта тоозын Сүүнерди јаба јетти. Көлөсөнин изи билдирер-билдирбес боло берди.

Базарга күч. Кара күбүр јер эмеш санг өрө, тоозын чын ла тумчалап јат. Сүүнер дезе тегин де түжине бут бажына турган. Арып-аштап калган. Мынын учун Сүүнер удабай ла терлеп, тыныжы јетпей, ајас какшак көксин тоозын өйкөп чандырлары сайылыжа берди. Ол чыдажып болбой, токтоорго јүргенче, трактор оны јаба јетти. Кабинанын ичинен Узун уулдын јудругы чыкты.

Сүүнер коркышту ачына берди! Сүүнерге иш тегин де күч, онын үстине ого күзүрегилеп тургулаар! Жок, жанар керек. Эмди ле! Жойу да болзо.

Трактор Сүүнерди чек ле жаба једип келди. Араайлар арга јок. Ол жанар деп туура базып ийзе, трактор оны ээчийле, јолынан чыгала, анка да эдип айабас. А улус... Олор Сүүнерди токтоктобозо до, је нени-нени быжу јаман айдар. Иш түнгей ле тутабас — Бөксө ло Болуштоп-сүт элижип-солыжып, јолды баштагылап берер.

Чын да, Сүүнер эмди кем? Ол кемге керек? Ондо күч те јок, тын унчугып та болбос...

Је Сүүнер тиштерин тиштенип ийди. Балтырлары јуурылыжа берди... Сен јаантайын јарбынып, кородоп јүрер кайткан! Бу иштин, бу јүрүмнинг јангыс ла уур, јаман јанын ајарар кайткан! Сенде оморкоор, сүүнер арга бар. Сен јиит, су-кадык. Сенде күч бар. Сен кижил

Сүүнер ичкери көрди. Онын алдында чын ла чөрчөк јериндеги баатырдый јаан көлөткөзи алтап брааты. Бу көлөткө койу тоозыннан уштылып чыгала, болчок төңди ажа коноло, талбак кулакту бөрүги Шибелик туунын бажына тендежип калтыр. Сүүнердин колдорынын узуну бу тууны орой кучактаарга да једер! Кийинде трактор Сүүнерди, курсак сурап турган бозудый, ээчий клеетти. Сүүнер јокко ол кандый да јетен төрт ат күчтү болзо — не де эмес! Сүүнердин кажы ла алтамы — үренделген јер. Сүүнер бу кайнаган тоозынга, бу түни-түжи уур ишке чыдажып туру ине. Ол улустап бир де артпай туру ине. «Шак бу уул сөөк-тайагы тынып, балтыры толгон кийинде тудунар-кабынар уул болор» — деп, Бөксө тегиндү айтпаган болбой...

Сүүнер базыдын түргендедип ийди. Трактор до, үни кожулып, мендеп ийди. Сүүнер ондо кол, бут, бел барын сеспей де, јеп-јенгил алтап браатты. Эй, тоозын, там койыл! Эй, салкын, там тыгы — Сүүнер чыдажар!

Сүүнер кыранын кырына једин келди. Трактор айла-нып алза, салкын эмди Узун уулга удур согор. Јолды ол бойы көрүп ийер.

Сүүнер сеелкезине чыгара калыйла, туруп алды. Салкынга, шыбалаган тоозын-тобракка јүзин төгөйлө, түп-түс туруп алды.

Кыра кара, туулар кара, тенгери кара. Јангыс ла меестер эмеш күрөнший боромтып, кыра ла тууларды эки башка бөлип јат. Кыранын ортозында корымдардын орды

кугаргылайт. Ондо тенерининг түштүк жанында булуды жок чичкечек ару жер бар. Ого сомдолуп, туулардын жатыра баштары, каа-жаа бырчык тыттар сарбайыжып, жап-жарт илеленип турат.

Трактор бу караңуйдын ичиле аай-бажы жок күүлеп, күзүрөп, кийин көстөринен тоозынды быркырып, соок түнде там күчтү, түргөн болуп калган, ижеринип мендеп ле браат, мендеп ле браат, мендеп ле браат. Онын табыжын жазап укса, жаркырада кайлап брааткан ошкош. Жок, жок, чын ла кайлап браат. Бу караңуй түнгө, бу койдоньшкан тууларга, бу үренделип жаткан кап-кара кырага улус керегинде чөрчөк кайлап браат.

Чын да, бу айландыра көрүнүп жаткан жер — Сүүнердинг төрөл жери. Бу катуу жер, бийик жер. Мында жаңыс ла бырчыт сапту, тазылы терен аш — арба өзүп чыгат. Ол ло бекем аш-арбадый, чыдым Сүүнердинг төрөл улузы журтайт. Олор Алтайдын ээр таныбас сыртына жүрүмнинг, ырыстын жүктүгүн артат. Өзөктөргө батпас мал азырайт, аш салат, туралар чабат. Темирдинг тады, өтөктин кычкыл жыды бу улустын канына өдүп калган. Сүүнер олордын тоозында. Онон артар жаңы жок.

Трактор барып ла жат, барып ла жат...

Кайран эне... Сүүнер оны да ондогон. Энези өлө-тала иштеп ле жүрөп, иштеп ле жүрөп кижиге болгон. Бир де күн тегин отуруп болбос. Сүүнердинг карган энези ого кезикте арбанып та турар: «Жыжын ла, жыжын ла. Эйе, колхозтын ижин сен ле бүдүрө тудуп ийер болорун». Же Сүүнердинг энези болбос — ишке жүрө ле берген турар.

Трактор барып ла жат, барып ла жат...

Сеелкелер тондолыжып, чарчалыжып, көлөсөлөри айлангылап ла браат. Олордын түмөн айры тил чыкыртына күски бийик тенериле түштүк жаар ырбап брааткан турналардын кыйгызы угулат. Чып ла чын, турналардын кыйгызы! Сүүнер көстөрүн жумза ла, алдында тидү жытту күс журалып келет... Кыралар, жалаңдар кызыл-сары, туулардын өнгүн тоолоп то жетпес. Же, чын да, кандый өң жок деер! Кажы ла тыт жап-жарт илеленип турар. Кайыңдар чын ла сары жалбыш. Олор жеп-жеңил, кичинек ле эзин оморды көдүрүп, учура бергендий. «Элем-салам болзын, турнала-а-ар! Эзенде эрте-е-е! Жаңыгар! Эжегей-быштак салып койорыс...» Бу ой жедер. Ол тушта Сүүнердинг бу арыган, аштаган жеринде мөндүрдий тирүү арба жайканар.

Трактор барып ла жат, барып ла жат...

Мынан ары жаскы иш когызап, кыралар деремнеге жууктай берзе. Олор иштен эрте де жангылап айабас. Ол тушта Сүүнер Эпишкенин абразынан түжеле, айлы жаар басып ийер. Тегин де чылбак жүзин карарта жыжып алар. Бир де мендебей, жаан-жаан алтап браадар. Бажын түп-түс, бийик тудуп, айландыра омок көрөр. Ого удура, ол ло чылап, арып-аштап калган, база ла уур алтаган улус жолыгар.

— Сүүнер, иштеш кандый?

— Тен сүреен! — деп, Сүүнер күлүмзиренип ийеле, үнин канча ла кире жоонодып, жардак айдар.

Мынайып браатканча ого Надя да туштап айабас. Надя — ол кап-кара шыйдам кежегелү, кызылгаттый чөйбөк чырайлу, шайрак кыс. Ол Сүүнерле кожо үренген. Сүүнер бу кыстын жангыс ла Надя деп адынан манзаарып чыгар. Бойын көргөжин, кемзинип, эдер-тудар немезин таппай барар. Санаазына не де кирбес. Же эмди дезе, Сүүнер иштеп турган кийинде, эмеш те болзо, айабас керек. Сүүнер чырайын соодоло, Надяны керексибес кижиге болуп ол жаар көрбөй дө өдөр.

— Сүүнер, бата-а, бүдүжинди? — деп, Надя айтпай-сын.

— А иштеп жүрген кижинин бүдүжиге андый болбой а — деп, Сүүнер табылу унчугар. Эмеш те манзаарбас.

Надя быжу ла аай-баажы жок каткырып ийер. Же оного оозын колыла жаба тудала, каткызын токтодоло, жүзи кызарып, кемзине берер...

Трактор барып ла жат, барып ла жат...

Жок, жок, Надяны сананбас. Сүүнер келер күсте үренип барар. Бир жылдан Сүүнер тракторист. Аш салар... Кышкыда улуска өлгөн тартар. Ол бир уунда сегис-тогус тыттарды колбойло, сөгө-жыга сүүртеп келер. Бастыра деремне, кем кижиге тышкары чыгып, кажы ла кижиге көзүңкөтөн көрүп, Сүүнердин экелген агаштарын кайкаар. Сүүнер ненин де учун оны эмди Надя көргөн болзо деп сананып калды...

Трактор барып ла жат, барып ла жат...

УЛГЕР БИЧИИРИ АЛБАН ЭМЕС

Улгер бичири албан эмес,
Улгер кудайга мўргўл эмес,
Јенил эмес, уур эмес,
Је поэтке неден де кереес.
Бежен кўнге белге саладым,
Кўнўнг ле энгирде сақып турадым:
Кандый солун келгей не?
Канайып селт эткейнем?
Тўнде тура јўгўрерим,
Ал-санаам алгас.
Тўрген лампа кўйдўрерим,
О кандый алас.
Сескиримди сергетти,
Эт јўрегим селт этти.
Эмди жаңыс ла бичиш,
Эки бойың билиш.
Мынайып ла иштенедим,
Кўўним жарык — иженедим.
Арткан кўндер ал санаада,
Аланзышта, ачышта.

А. Ередеев

ЈИЛБИРКЕК ЭЗИН

Суп-сур јилбиркек эзин
Суйман јалбракка уйуктап алды.
Керилип алаала, эрке эзин
Кебистий кеен јаланга учты.
Кўн сўрлў кин Алтай
Кўмўштелип суркураган турат.
Арта тўшкен арт сындар
Ак булудын јастанган јадат.
Одош-тедеш сўмерлер,
От алышкан тайгалар
Ончозы нени де тыңдаган.
Олор терен сананган.

Эрке эзинекте не болзын
Ээлгир учуп чечектер жайкады.
Сыргаларын чечектер араайынан жайкап,
Сыргалдын кожондын чөйилтти.
Бу шыгыраган жараш жанарды
Бу эзинектең өскө кем уккай не.
Карыкчылду ба, кандый, тымыкты
Кандый жүрек сескей не!?
Күнге солонгыланган чалынды эзинеке
Күүни жеткенче ичип сүүнет.
Аромат жытка уймалып, эзирип,
Алтайды ол айлана берет.
Кандый да куу комыргайга
Канадыла болгобой эзин табарган,
Калын уйкудан ойгонып алала,
Какшап калганын оңдогон.
Шымыранып, шылырап турала,
Шимирттү коо үниле
Ургүлди үйелу кожонды
Узада чөйип баштады:

Шөср

«Комыргай да болзом, качан да
Колдон түшпей жүрөтөм.
Кичинекей койчы озодо
Шоорды жазап эдетен.
Жүреги сүүнип жүрзиде деп,
Жүзүндө мени ойнойтон.
Арка тууга чыгала,
Алтайына көрөтөн.
Көстин жажы мелтиреп,
Табыскактап шоорлойтон.
Жайым учкан үнимди
Жайзан-байлар каргайтан.
Шоорлобой койым кабыр деп,
Шоорчыны соготон
Көзинин жажы тамчылап,
Койчы уулчак баратан.
Ойто шоорун ол жазап,
Ойноп сүүнип алатан.
Кандый да болзом, албатынын

Каныла жаба мен бүткем.
Какшап та калзам, јонымнын
Каткы-ырызынан мен өскөм.
Комыргай дейле таштабагар,
Кожо жүрүмге алыгар.
Өлөң дейле, өтпөгөр,
Өрө чыксаар, ундыбагар.
Коолой соккон үнимде
Койу-јобош кожон бар,
Кайран јайым бу күнде
Кожондоп өзөр күүним бар»,
Комыргайдын үйелү кеен үнин
Канадына эзин салып алды.
Јалакай јаңар агаш бүрин
Јымжак јымырап сыймай берди.
Бу ла өйдө сайламалу кечүде
Сары татту комыс јаткан.
Сескир тилине эзин тийерде,
Комыдалду кожонгы койу урулган:

Комыс

«Талып билбес тилимди
Тат ла јиди, кайдайын.
Тоомјылу бойымды
Тобрак басты, кайдайын.
Јокту уул мени бого
Јотконду түнде јылыйткан,
Көөркийин кычырып жүреле,
Көрбөй мени ычкынган.
Оноң бери мен бого
Үгүп, татап јадырым.
Кем де мени алгай деп,
Көп јылдарга сакидым.
Алар неме чыкпады,
Ойноор неме келбеди.
Үгүп, татап јадырым,
От-јалбыжым јылыйттым.
Тидимчилү эрмекти
Эптеп айткам бир тушта.
Чын санааны жүректен
Чыгара айткам бир тушта.
Јылдыс түшкен түндерде

Жииттер мени ойнойтон,
Жажыттарын кулакка
Комыс согуп айдатан.
Чалгыдан эткен тилимде
Куулгазынду кожон бар.
Жажу, жымжак үнимде
Жүрек жымыраар ийде бар.
Талып билбес тилимди
Тататтырбай тартыгар.
Ээлгир үндү бойымды
Эринге салып ойногор.
Жакшы ойдин алдында
Жаңар айдып берейин.
Сүүнчилү улуска
Сүүнчи чагып жүрейин.
Ойлор келзе, алдына
Олуп, очор жаным жок!..»
Комысла кожо көөркий эзин
Кожондой бергенин сеспеген.
Сол канадына комыдалды салып,
Содойышкан эзликтү мошкө келген.
Мош кожонго мөлтүрөп, мызылдажат,
Монкүлик саалак калбырап турат.
Будагында илип салган топшуур
Буурайган чирик кылду эмтир.
Эржиненин куйругынан эреп эткен
Эки кылга эзин табарды.
Кылдар сергип селес эткен,
Эдиске коо кайлай берди.

Кай

«Озо, озо бир кайчы
Одузын бого ол салган.
Эткир кылду бойымды
Эдискилеп ойногон.
Күмүш сөстү коо кай
Күн-Алтайга учатан.
Ак сагалду кайчыны
Аңчылар келип тындайтан.
Тын толгогон колымнан
Тынду сөстөр чыгатын.
Жокту жүргөн улусты

Жайым жолго кычыратан,
Улу тартыжу табыжы
Угулатан кылымнан
Улу жоннын ийдези
Көрүнетен кайымнан.
Жайымнын сөзін айтты деп,
Жамылулар истейтен.
Жон ортого жүргүспей,
Жыш тайгага сүретен.
Бир тужында ол кайчы
Базып болбой оорыган.
Эң байбак бу мөшкө
Эңмектеп салган одузын,
Аңчылар берген азыгын
Амзап алып ол жаткан.
Көгөрип калган эрдиле
Калганчы кайын кайлаган.
Тыркырап турган колыла
Сыймаган эди кылымды.
«Ырыс келер, көр!» — дейле.
Бого мени илген эди.
Айдып салган кожонгы
Албатыга арт калган.
Алып жүрген топшууры
Арай эмеш ундылган
Мөш агашка турала,
Чирий бердим, кайдайын!
Жыгкылдаган ол үним
Угулбас болды, кайдайын!
Жаны өйдин жүрегинде
Жалбышты күйдүрип болбозым ба?
Жаны жүрүмди төзөөринде
Жаан тузам жетпес пе?
Жүректе күйген амадунын
Канады болор күүним бар,
Ак санаалу калыктын
Санаазын айдар санаам бар!»
Топшуур кайын кайлаарда,
Торгылта икили тартарда,
Ойгор-ойгор мөңкүлөр
Санаа-шүүлтеге түштилер.
Комыс, топшуур, комыргай
Ун алыжып табышкан.

Учүнинг үнине чыдашпай
Уйелик кайлар ыйлашкан.
Жаңгардын жаражына ыйламзырап,
Жайылтып эзин учуртат.
«Бу кандый сан-башка күү!» — деп,
Тымып калган суучакка шымыранат.
Мынайып турганча, элбек жолло
Композитор уул барып жадат.
Жаңгы кожонг чүмдейт ошкош.
Жараш күү бедрейт ошкош.
Уулды комыс, комыргай, шоор
Узагынан угуп ийди.
Узай берген кижини ээчиде
Узада чөйип кожондой берди.
Мылырап калган жер үстиле
Мылырт эткен күү жайылды.
Көк чаңкырдын түбиле
Көгүске төрөл үн барды:
Шоор, комыс, топшуур
«Уйелик кожонг чүмдеерге
Унибисти тыгдап ал.
Келер ойди сүүндирерге
Жаңарыстан угуп ал.
Албатыдан ырабай,
Албатыдан сен үрен.
Жоннын үнин ундыбай,
Жоннон шиндеп уксан сен.
Телекейге бир солун
Телкем күүни табарын,
Калыктын сүүген кожонгын
Унибистен табарын.
Кайра көрзөн, кайран уул,
Кайа көрзөн бистерге.
Тыгдап алзан, омок уул,
Таштабазан бистерди!»
Ойлөрди өдүп өскө уул
Өлөңдү жолло ырбаган.
Омок эзин кожондоп,
Оны ээчий не учкан?

ЭЛ-ЈЕРИМЕ ЭЗЕНИМ

Кыйраларлу ак кайын,
Кылбыраган тургайын.
Кыстый ару бу байын
Кыжы-жайы туткайын.
Кайаңан чыккан карасуу,
Кайнап-борлоп аккайын,
Кайран эрдин карузып,
Какшаган эрдин жаскайын.
Кожончы-Арал жаантайын
Коолоп-шуулап тургайын,
Колхозчы кыстар жангажын,
Кожонгын сүре уккайын.
Кулады-ичи куулайып,
Куйунду јалан јаткайын,
Кулунду малын улайын
Кутус маңда калгайын.
Уч-Сүмер тайга, јүс ајас
Үргүлјик шибее тургайын,
Үјелик јоным, јол алас,
Үзүлбей јуртын туткайын.
Элчи турна чубажып,
Эбиртелү баргайын.
Элем-селем алкыжын
Эзенде алып жангайын.
Эр бойыма күч толуп,
Эрлү јолым алгайым,
Эл-јериме ээ болуп,
Эркинимди тапкайым.

Карындаштык литературадан

И. Есенберлин

«ЧОЛДОРДИҢ JAИЫМЫ УЧУН» ДЕП РОМАННЫҢ ҰЗҰКТЕРИ

(Алтай тилге А. Адаров көчүргөн)

Казахтардын бастыра жүрүми — көчүште. Бүгүн база жаан эмес Илек деп түргөн суунын жаказында бир канча айылдар келип түшти. Бу суунын бажында, Кандагачтын жанында, Тленчининг уулы Жоламан баатыр баштаган көп тоолу табын сөөктү улус көчүп келген. Олордон ыраак жокто жагалбайлы, алшын, шекты сөөктү улустардын журттары турган. Олор ончозы жайык суунын бойынан Илекти өрө табын сөөктү улустын кийниненг көчкүлөп келгендер...

Бу жердин көчкүндери Баян-аулдын улузынан аңгыла-нып жат. Жоламаннын журтында казахтардын кереге айылдарыла коштой саргара ышталып калган содон-содон кийис айылдар эмезе жүк ле кийисле жабып салган чадырлар тургулайт. Мында койлор ло төөлөр көп, жылкы мал ас. Же андый да болзо, тегин жылкы малдын ортозында чичке, узун сындарлу, бийик көгүстү, узун чорго ошкош, мойындарлу ахалтеке, теке-джаумит укту аттар, айгырлар, беелер жүргүлөйт. Бу жердин улузынын оморкоп турган немези — төөлөр. Эки өркөштү, жерге жеткен түктү, сегис канатту айылды коштоп берзе, апарып жадар коркышту жаан, бийик аравийский буура төөлөр, база жаңыс өркөштү, шайрак узун буттарлу аруана деп ак тижи төөлөр. Кой — эчкизининг де угы жакшы. Уурдинг бажында байбак сагалду, үлдү ошкош, бөкөн мүйүстү, жымжак таакылу теке-лер ле торко ошкош түктү, тегерик мүйүстү кучалар браадар, олордын ортозында быгыраш кураандар, желбер уулактар секиргилеп, ойноп жүрөт.

Улустын да кийген кеби Сары-Арканын улузынын кебинен башка. Эр улус төөнинг түгиненг эткен, кырларын сан өрө кантырайтып салган, кееlep шабылап салган жаан

бөрүктөр кийгилеп жат. Кышкы бөркинин ичи кийис, тышты килин, түлкү бөөлжилү, ойинен өткүрө бийик, содон. Торсыкка жеткен кыска тондорунун эдегин, жаказын кееlep көктөп, шабылап салган. Ол тоннун алдынан кийгени узун чекпен, кулуннун терезинен эткен штан. Кантыр башту сопокторунун чоңчойлору бийик.

Үй улустын, кыстардын кийген кеби Сары-Аркада жаткан казах келиндердин кийген кебинен жаан башказы жок. Камзолдорун, кафтандарын алтын-мөнгүн учуктарла кееlep көктөйүн, бөрүктөрүн Сибирьден экелген киштерле бөөлжилеп койгон. Бу ол ло мөнгүн акчаларла кеелеген, төбөзине үкүнүн жүн канадын кондырган саукеле дейтен бийик содон бөрүктөр. Талыйманан, килиннен эткен эки кат эдектү платьелеринин эдектерине база ла мөнгүн акчалар тагып салган. Аргалу бай улустын үйлери, кыстары алтын жүстүктөр, мөнгүн билектер, мойнына жемчуг жинжилер, кулагына кеен сыргалар кийип алган жат. Орто жүстин келиндери чилеп, ак кимежек кийбей, Кичү-жүстин келиндери күнгеилек деп жагыс ла жүзи көрүнөр туйук арчуул кийип жат. А кыстары чичкечек мөнгүн курлу, төбөзінде куштын жүнүн кондырган такыйа бөрүктү...

Бу jerre көчкүндөр жуукта жаңы келгени жарт көрүнүп жат. Онын учун айылдарды ла чадырларды тоолу ла күндерге тургускан болгодый. Жымжак, жараш жытту өлөң өскөн жалаңдарда аттар жаңы ийде — күч алынып, амыр отоп жүргүлөйт. Казахстан жаан чөлинин бу учында жаткан улустын кебери сүүнчилү эмес болды. Олорды база ла Сары-Аркада жаткан улус чылап, ада-өбөкөлөри көчүп жүргөн төрөл жерлеринен сүргүлөп ийген. Уктар, сөөктөр, уйалар ортодогы оок-тобыр кырмактарды чөлгө келген текши шыра-түбек, кызалаң ой өчүрө базып салган. Эр улус аттарынын ээрлерин албай жат. Түнде уйуктаганда үлдүзин, чокпорун туура салбайт. Жаан ченемелдү баатырлар үделеп түшкен жерлерде тыйрык үлдүлерин кадырып, курчыдып турат. Текши чочыдудан улам балдар да жобожый берген. Олор, азыйда чылап, ары-бери жүгүрбей, жаан улус нени эдип тургандарын унчугышпай, энелеринин жанынан көргүлөп отурды. Кыстар да айылдар турган жерден чөл жаар ырада барбайт. Ару чанкыр тенериле учуп брааткан жерлик кастардын кунукчыл үндери жап-жарт угулат.

Айылдар турган јердин ортозында, бийик тӧн јаратын ўстинде, карган аксагалдарла кожо, Тленчи султаннын уулы, табын сӧӧктӧ улустын ортозында эн ле тоомјылу кижѝ, Жоламан баатыр отурды. Бу орто јашту, оборлу сынду, кара сагалду, курч кӧстӧрлӧ кижѝ болгон. Ол темир бӧрӧк ле ӧштине јетире кыска јендӧ кӧӧ-куйак кийип алган эмтир. Куйактын алдынан килин бешмединин эдектери, јендери кӧрӧнет. Онын эдектерин, чанкыр килин штанынын сырканчагын кызыл торко учукла шаблап кӧктӧп салган. Сопокторынын конычтарын мӧнӧнле кеелеп кадап койгон. Јалбак мӧнӧн курч ач белине кӧӧ-куйагын јаба тартып салган. Кылыш-бычагынын сабы алтын-мӧнӧн кееркемјиге јалтырап турды. Ол куйактын ўстинен алтын учукла кӧктӧп салган элбек чанкыр кафтан жабынып алган отурат. Аксагалдар ок чылап, Жоламан кӧнбадыш јаар кезе кӧрӧп отурды. Онын јӧрегинде амыр јок болгон, эмди дезе ол мыны јажырбай да турат. Кенете ол, тӧлкӧ кӧрӧп ийген чӧлдин мӧркӧди чилеп, ичкери тап эдип, онон ойто тӧс отурып, тымый берди. Јангыс ла онын кызыл тамырлу кӧстӧри там ла чичкере берет. Эмди јурттагы ончо улус база кӧнбадыш јаар кӧрӧп турды. Чӧлдин сыраңай ла учында, оошкы-кызыл тӧннин ўстиле, чичкечек боро неме чӧйилди. Онон ол јоголып, бир канча ӧйдин бажында бериги јабыс тӧннин ўстинде кӧрӧнди. Бу сӧрекеј тӧрген мантадып клееткен атту кижѝ болгонын ончолоры кӧрӧп ийди...

Кӧн ажып брааткан. Ўй улус от камызарга отыктарын чагып, казандардын алдына от салгылайт. Чанкыр ыштар амыр тенгериге чоргып чыккылайт. Је атту кижини кӧргӧлеп ийеле, олор казан азарын токтодып ийди.

— О аллах — кудай, бу јакшы табыш болзо кайдат!..

— Аксарбас... Аксарбас...

— Сӧрекеј мендеп јат... Ӗштӧ куйруктап клееткен болор бо?

— Јок, сӧӧнчи экелеткен кижѝ болгодый.

— Тилин јажына јангыс ла мӧттин татузын билгей!

Сӧрдӧрткен, истеткен улустын сок јангыс болушчызы — ижемјѝ. Ол јӧректерге јылый тӧжӧп калды. Келип јаткан табыш ырысту болзо кайдат, адалык јериске јанар эдис дејип, кӧп улус мӧргӧп турдылар. Атту кижѝ дезе аксагалдар отурган тӧннин эдегине мантадып келди. Улус јӧгӧрип барала, оны аттан чечип ийерде, ол аттан тӧже секирип, тӧн ӧрӧ јӧгӧрди. Ат уур тынып, мыкындары

онкондоп турды. Бу коркышту мантадышта аттан жыгыл-баска, иит бойын атка тандырып алган эмитир. Ол жаңыс-ла эки колы бош болгон. Уулдын эриндери жарылып, кандалып калган, жүзин боро тоозын бүркеп салган, жаңыс-ла кара көстөри өчпөс көрнөө отло күйүп турды.

— Жакшы табыш экелдин бе айса жамаи табыш экел-дин бе, биске айдып бер, жаш көөркий — деп, Жоламан сурады.

— Коомой табыш, ака, коомой табыш! — Уул жүк арай-дан эрмектенди. — Слерди некежип Оренбургтан солдаттар чыккан...

— Кудай аргада!

— Олорго бистенг не керек?

— Солдаттар мынанг ыраак па?

Бу кара табыш эбире айылдарга чүрче ле жайыла берди. Үй улустар ыйлажып, ары-бери жүгүрижип турды.

Жоламан чөл жаар көрүп алала, унчукпай турган.

— Бистинг ийген бичик керегинде не-не угулат па?

— Не де угулбайт.

— Айдарда, олор бисти угар да күүни жок турбай...

Эмди дезе Жоламан баатыр санг төмөн көрүп алган отурат, улус дезе сакып жат. Онон ол бажын көдүрип, иит жаар көрди, Жыда ошкош түс, табылгын ошкош бек уул онын жакару берерин сакып турды. Жоламаннын көстөрин-де кенерте казырланганынын отторы күйүп чыкты. Онон ол амыр турган айылдар, каргандар, балдар жаар бажын бурып, көзинде отторды өчүрип ийди...

— Кебиннинг тоозынын кактап, јунунып ал. Онон ончозын јартап, куучындап береринг. — Жоламан каргандар жаар бурылды. — Кара табыш улусты чакпыратпазын. Мы-ны ончо јанынан токыналу шүүп көрөр керек!

— Јүрүм эмезе өлүм керегинде шүүлте чыгарар тушта санаа малтадый курч ла соок болор учурлу — деп, энг ле карган аксагал айтты.

— Чын...

— Омөбөжи кескен тон кыска болбойтон.

— Айылдаш јаткан аксагалдарга, Мухамедалиге, Тай-манга ла Жузупгалиге табыш эдигер! — деп, Жоламан јакарды. — Јети каан јылдыс тенериге толо чыгып келзе, бу ла мында јуулыжарыс.

Игис кураандар ошкош, бой-бойына сүрекей түнгей уулчактар төннинг эки јаны төмөн эки башка жүгүрди.

Жоламан десе бойының болушчыларына жакару берип турды:

— Ончогор эмди ле жадып уйуктагар. Байла, тан жарып, жылдыстар өчүп ле турар тушта атанар болорыс.

— Жарайт...

— Слер десе чайлап алала, бери жуулыгар — деп, ол каргандарга айтты.— Уй улусты, бала-барканы тоқынадып салыгар.

Жоламан табыш экелген жипт уул эмдиге ле мында уур тынып турды.

— Барып энеге көрүнеле, бери ойто кел, Байтабын. Мен сени сакыырым...

Жоламан тӧндӧ жангыскан артып калды. Чӧлдин учындагы тӱштинг чичкечек жарыгы ӧчӧмиктеле берди. Тенери карарып, анда терс кан ошкош булуттардын ортозынан айдын тегерик курчузы кӧрӧнди. Та бу айдын кыскалтым жарыганынан улам, та ӧскӧ неден улам, же баатырдын жӱреги ачу сыстай берди. Ай тегериден, кандалган кӧстӱ тӱбек чилеп, оны аяктап турат. Онын кӧрӧжинен канайып жажынар?

Узук салкын согуп, изиген чырайын соодып ийди... Эйе, бу тӱбектен качып болбозын. Ӗскӧ арга-сӱме жокто, ол тӱбекке удур кӧрӧр керек. Мындый учуралдарда онын ӧбӧкӧлӧри чӧлгӧ тереңжиде кӧчкӧлей беретен, онон чӧлдӧн чыга конуп, тӱнде-тӱште, жайгыда-кышкыда ӧштӱге табарулар эдетен. Шак мынан улам ӧштӱнин чыдалы чыгып, ийдези астап, арт учында ӧштӱ жӱре беретен, озорго, десе мында бойынын жангыла, бойынын кӱӱниле жадар арга болотон. Табындардын баатыры Жоламан бӱгӱн ай-болот ӱлдӱзин кынынан чыгарып жат. Чӧлдин ӱстинде тӱбектин канду кӧзи жылыбаганча, ол ӱлдӱзин ойто кынына салбас. Жоламан баатыр — чӧлдин ээзи!

Кайдан да анан, Оренбургтан, ыраакта жаткан ак кааннын черӱзи келип жат. Озорло Жоламан жангыс катап тушташкан эмес... Табын сӧӧктӱ улустын башчызы, Тленчи султаннын уулы, Жоламан баатыр тӧгӧннн бажынан караңуй чӧл жаар кӧрӧп турды...

Эмди ол тӧгӧннн бажынан карануй чӧлди аяктап турды.

* * *

Чӧлдин албатызын бириктиретен кижин ак-жарыкта бӱткей не? Мун суучактар бир суу болуп бириксе, оны

кандый да буук тудуп болбос. Эмди тура уктар ла сөөктөр кажызы ла бойынын алдынан, тагынан тартыжып жат, же олорды бириктиретен башчы табылза, ол ийде-күч неге ле чыдажар эди... Касым-төрөнинг уулдары эмди ыраак, ого үзеери олорго уур болуп турган дежет. Кокандтын кааны-ла олор та качан текши тилди табар. Олорло бир жөптү нажы болгончо, ачык өштү болзо, торт. Былтыр жайгыдагы керек база катап болбозын кем билер? Ташкенттин куш-бегизи Курганды таштайла жүре бергенин ончо улус билер. Садучы немеге бүдөргө жарабас, ол бойынын жылбүзине болуп, казахтын жерин кажы ла өйдө садып ийер. Биске та ак каан тын өштү, та Кокандта журтаган кудайы бир «карындаштар» тын өштү, мынын жарты эмди тура жок туру...

Төрөл жеринен жажынып качарга келижип турганда, түннен түнге качан ла солдаттардын адыжы жызырай бергей деп сакып отурганда, удурлашпай, же нени эдерин? Устинде тейлегендий айланган султандарлу чөлдө качып жүрген койондый болорго кандый күч. Же сүмелү ле күчтү өштүгө жалтанбай удур чурап барала, көндүрө өлөтөн бө? Мынызы эн ле женил неме болор эди. А үй улусты, бала-барканы, жоннын келер ойин кайдаар эдер?.. Жок, ол улус учун ак-жарыктын, ада өбөкөнинг алдында каруулу. Жер тамы да жуукта жадып жат, жагыс ла ол жаар антарылбас керек.

Эйе, талай бир болор учурлу. Тус казып турган жерде, талайдын тайыс жаказын бөлип, буунтылап койгонын, ол буунтыда суу соолып, онын түбинде ак тус артып калганын ол бойынын көзиле көргөн. Албатызынан айрылза, улус база, ол буунтыда суу чылап, жоголып калар. Касым-төре уулдарынын, Есенгелди ле Сержаннын, кийнинен жагыс ла алтай, алтын, уак, тока деп сөөктөр барган. Олор канча жылдардын туркунына Сибирьдин губернаторыла, онын колтыкчылары Конүр-Кулжа, Зильгара деп султандарла үзүги жок тартыжып жат.

« Олордын кийнинен табындардан өскө кем барар? Бастыра чөл кайнап жат, кара албаты калактап жат. Айдарда, Аблай да одузынан ат-нерелү, тоомжызы жаан баатыр табылбаган туру. Андый кижиге табылатан болзо, Жоламан баатыр бойынын жан сүүжин көмө басып, оморкогонынын омыртка сөөгин ойго тудуп, ого багар, онын сөзинен чыкпас эди, озогы очин эске алынып, багынбай барган табындарды кату кезедер эди...

Ол кижі кандый болор учурлу? Баатырлар көп тө, жалтанбас та. Же жаныс жалтанбазыңла нени аларың? Мындый керекте терен, ойгор санаалу, сүмелү, бойын тудунып билер, эпчил, неден де тура калбас болор керек. Казах элдин ортозынан андый кижі бүтпеди деп канайып айдар! Онын көзинин алдынча ондор тоолу баатырлар, султандар, бийлер өдүп тургулайт. Олордын ортозында Касым-төренин ортон уулынын, Кенесарынын, чырайы элес эдип көрүнип калды. Ол ичкери барган, жуу-согуштарда ат-нерези чыккан, же андый атту-чуулу баатырлар казахтын чөлинде ас эмес. Ого үзеери онын адазы ла акалары эзен болгон. Чөлдин жебрен жаныла болзо, ат-нере, мак, жан элден озо олорго келижер учурлу. Жабыста олөң шылырады. Жоламан баатыр кылчайып көрзө, энгирдин койу бозомында иит уулдын коо сыны көрүнди. Жеени Байтабыннын базыды жеңил, жакшы. Ол бойынын жуучыл керегин жакшы билер, оноң туура баспас. Элбек чөлди өткүрө мантадып та келген болзо, ол бойына жарым да саатка амырал бербеген, жаныс ла таайынын жакарганы аайынча, энезиле барып жакшылажып жүрген. Жоламан оныла көстин көскө куучындажарга турганын ол билип салган...

Бу Жоламан баатырдын Кичү жүсте есентемир сөөктү кижиге барган жаан эезинин сок жаныс уулы болгон. Байтабын айдары жок жалтанбас, чыйрак, эпчил уул болуп чыдап келген. Жоламан баатыр оны улустын көзинче мактабаза да, же кару жеенни кемнен де артык сүүйтен. Байтабынды кандый бир керекке аткарып ийеле, ол жүрегинде амыр жок жүретен.

— Сен жанымда жок болзон, мен жаар кем де мылтыгын шыкап тургандый!..

Ол мыны болгобос жанынан чыгара айдып ийеле, Байтабыннын соок мандайына эриндерин тийдирди. Онызы таайынын эркелеткенинен кемзинип, Жоламанга ол эм тура жүк ле кичинек уулчак деп билип турды. Таай мыны, байла, сезип ийген болгодый, ненин учун десе ол кенете түзеле туруп, оноң кату, соок үниле сурады:

— Солдаттар көп эмтир бе?

— Эки отряд. Бистин кийнистен истеп клееткен отрядта жүстен артык кижі. Олор Илектин он жарадыла келип жат. Кажызы ла узун мылтык жүктенип алган. Коржунду Кара-бура бойы баштап клеет.

«Коржунду Кара-бура» дегени бастыра чөлгө жарлу,

сүрекей жаан сынду, төжи, эки колы кара түккө туй өзүп калган хорунжий Карпов болгон. Кылыгы жаман, казыр кижиге болгон учун улус оны төөнүн эркеги (Кара-бура) деп адаган. Ого үзеери хорунжий деген жамы сөсти коржун-арчымак эткилеп алган. Улустын куучындарында ол коржунду Кара-бура болуп артып калган...

Жүс мылтык... Олорды октоорго көп ой өдүп жат, же Жоламаннын сарбазтарында бир де мылтык жок. Хивананг экелген тоолу узун мылтыктарды чотко до алыш жок. Ол аттырып жаткан кижиге жеткерлүү эмес, карын адып жаткан кижинин бойына жеткерлүү неме. Жииттер узун уурлыктарлу, темирле кадап салган топпокторлу ла оксаадактарлу болгон. Канайдар, ижемжи — жаңыс оксаадактарда. Уулчактар жаштан ала жүс алтамнын бажында отурган өркөни ок-жаала адып, тегиндүү эмес үрөнгөн. Калын кийистен эткен, кееп көктөп салган, толтыра согоондорлу саадактарын жииттер ээрлеринин алын кажына илгилеп алатан. Олордын бир кезиги кызыл эмесе сары өңдүү жунла канатталган. Кызыл өңдүү жундузы ол гюрга деп жыланнын короныла корондолгон согоон, сары жундузы — ол ящурла оорыган уйдын чилекейи сүртүлгөн согоон. Олордын курч бажына колло тийерге жарабас. Бу согоондорло шыркалаткан улус каа-жаа ла учуралдарда тирүү артатан. Көп чактардын туркунына бу коркышту согоондорло олор жуулап келген жуучылдарды ас кырган эмес. Согоондордын коронынан чөлдө мал кырылып, торо башталарын олор жакшы билетен, же андый да болзо, чөлдин жайымы олорго жүрүмнөн баалу болгон...

Мыны ончозын Жоламан баатыр билетен. Ол карангуй түндү аяктап, Хорасаннан экелген үлдүзинин алтын сабына колын салып, терең сананып калган турды.

— Уй мылтыктар олордо бар эмтир бе?..

— Жок, андый немелер көрүнбеген.

— Андый болзо, эмеш жеңил болотон эмтир.

— Олордо көп тары бар дежет. Мен мыны бойым көрбөгөм, же эн калганчы абада жаан бочкодо толтыра тары бар деп, көргөн улус айдышкан. Ол абага эки жеерен аттар жегилген, бочконы десе кийисе ороп салган...

— Мыны база санаага тудуп алар керек. — Жоламан нени де эске алынып, Байтабын жаар бажын түргөн бурыды. — Олорло каяк сөөктү Джебраил ле Кобылдан Алексалды бар ба?

Гаврила ла Александр экилеси Илецкий коруланар

чийүнинг урядниктери, бу јердин пограничниктери, чөлдө эң ле јеткерлү улус болгон. Казахтардын тилин, јадын-јүрүмин, чөлди озор јакшы билетен. Је чөлгө көчүп келеле, казахтардын ортозында эптү-јөптү јаткан тегин орус улуска көрө, бу экү јербойынын улузын, озордын јонын, билерин јангыс ла јаман, каршулу керектерге тузаланган. Казахтар озорго чечен чоло ат берип салгандар. Гаврила шылу өткүргенде, көстөринин агын кажандада айландырып туратан, Александр дезе тумчугыла конгырада эрмектенип, улусты кинчектейтен. Озор экүнинг казыры коркышту болгон. Уй улус озордын адыла балдарын коркыдып туратан. Отрядта кожо озор клееткен болзо, керек уурлап јат. Јиит тужында озор экилези јарлу ат уурдаачылар болгон. Озорды чөлдин сүмезин билбес, терен шүүлте јок Карпов чылап, бачым мекелеп болбозын. Илекти јакалай јерлерди озор экү сүрекеј јакшы билер. Озор карательный — кезедүлү отрядтарды баштап, бери көп катап јүрген.

Шибеелерде отурган кажы ла кижини, онын кылык-јангын уйан ла тынг јанынан казахтар јакшы билетен. Кезигин тооп, күндүлеп јүргүлейтен. Ондый улуска чөлдө, көчкүннин айлынын эжиги качан да болзо ачык. Кезиктерин јаман, казыр кылыктары, каршулу керектери учун көргүлебейтен...

Озор экилези хан Сергазынын отрядында — деп, Байтабын јартады. — Анда база јүске шыдар улус. Је озордо јангы мылтыктар ас. Озордын тал-ортозы — тегин ле јыдаларла јепселген ханнын туленгут — јуучылдары. Бис тескерлезебис, озор биске үч көлдин бириккенинде табару, эдерге јазангылап јат. Озордын отрядында бистин кижиге анайда јетирген...

Бисти, јерлик аттар чылап, эки јандай капсап тударга тургандар ба?

Эйе, андый ошкош.

* * *

Јети-Каан јылдыс тенгериге табынча чыгып, суску болуп туруп калды. Ол јылдыстардын калганчы учында турганы керегинде чокту күйе берерде, төннинг үстине ончо јанынан аксагалдар чыгып келдилер. Озор араай јууктап, Жоламан баатырды эбире отурып алдылар. Ончо-

лоры жууларда Жоламан баатыр ологго кыска куучын айтты. Ол солдаттар, Сергазы-хан керегинде нени укканын айдып, каргандардан шүүлте, сүме-эп сурады. Кажы ла аксагал бойынын шүүлтезин айтты. Учунда ончолорынын шүүлтези бир болды: жууга удур жуула барар, табындардын артык аргазы жок. Онын учун бастыра аул-журттарды Мугодажрдын кырларына көчүрер. Кырларга улус бир ле күнге једе берер, бала-барка, үй улус жыраа-ташта жажынып калар. Бир мун сарбаз-жуучылдардын тал-ортозы көчүп барган айылдарды корыыр, тал-ортозы өштүлерге удур чыгар. Жоламан баатырдын чотогоныла болзо, олог таң алдында жууктагылап келер, а аттарын солыза, түнде де жеткилеп келерден айабас. Онын учун ондор тоолу жииттер мында артып калала, түниле оттор салзын. Өштүлер улус мында турганча деп бодозын. Аксагалдар каравандары жаар бардылар. А Жоламан баатыр Байтабынла кожо артып калала, жииттерди отрядтарга бөлип баштадылар. Жарык күйген оттордын жаныла ологдын алдынча ок-саадакла, жыдала, үлдүле, чокпорло жепсенген жииттер өдүп турдылар. Жардын ажыра салган бөктүүрлеринин мөңүн тегеликтери өчөмик жалтыражат. Бу сарбаз-жуучылдар ончозы баатырдын бек колында болгон. Ол сол колыла жаңыза, сарбаз көчүп брааткан улусты корыырга барат, он колыла жаңыза өштүни уткыырга оныла кожо артып калат. Беелерди экинчи катап саарга жеткелекте, табындардын жаан көчкүн караваны жуучыл сарбазтарга курчадып, ыраак жолго көндүгип ийди. Көчкүн жүрүмге темигип калган улус тал-табыш, шакпырт жогынан жаңы, таныш эмес жерди көстөп жүрүп калды. Түнде жаңыс ла уйкудан ойгонгон балдардын ыйы ла кыжырантыган төөлөрдүн тунгак чынырыжы угулат. Табынча бу да табыштар жылыыйп калды. Төрөл жерлеринен караван там ла там ырап жат.

Артып калган улуска айылдар эмдиге ле мында тургандый билдирет. Тоозы жок оттор ол ло бойы өчпөй күйгүлөп жат. Ологдын жарыгы бозомтык айдын жарыгында кичинек те өчөмиктелбейт. Каа-жаада аттар бышкырганы, ийттер үргени, улустын үндери угулат. Кажы ла жаңынан келип көрзөн, мында жаан журт одулап түшкендий, улус казан азып, балдарын азырап, уйуктаарга белетенип жат деп билдирер.

КОНООЧЫ

Айлыска улус келзе, энем карын да сүүнет,
Ажы-тузын салып, акту жүректен күндүлейт.
Экү бир катап кандый да кышкы энтирде
Эрикчел отурдыбыс. Энем айдат эрке:

— Ка, балам, чүрче чай кайнаптыры ба, көрийсенг,
Кажагайлар такпайдан салып, тура жылызын.
Ийт чарчагадый бу соокто кем келбес дезен,
Изү чайдан артык кижиге не керек болзын.
Сабырт эдип мен капшай ла печкени ачтым,
Саг башка бир неме көрүп, оозым ачтым.
Боро күлдинг өзөгинде чек ле өркөдий содойо
Бозоро берген кызыл чок отурды, ойойо!
Айландыра күлде карара өчкөн чоктор толтыра,
А бу десе эмдиге та не отурган өчпөй.

Меге удур жараштыра содойгон чокты кап тура
Мен тизеленип алан кайкайдым тырс этпей.

— Отты капшай сал, балам, түкей, уктын ба,
Отурган немен не, айса, тонгуп калдың ба?
Аланзулу келип, энем печкенин ичин аяктайт,
Алаканын тажынат: «Айылчы келеткен турбай!»
Бистинг жампак ла тапчы турабысты кижиге таныбас,
Бир ле көрзөм, торт өргөөдий суркурай түшкен,
Энем сүүнип, кызычактый иштене берген.
Эрикчели та кайда барган, кижиге таныбас.

— Кажы, балам, ол коноочыны азыраак ла чүрче,
Кайдан да айылчы түжүрүп жаткан учун биске.—
Амыр-эзен сурап, энем күлүмзиренет,
Ак-чемнинг оодыгыла коноочыны күндүлейт.

Аш-курсактын бажын амаз, айылчы тойгой,
Аарчы ла саржу чокко алдырып, жалбырайт.

— Айылчыбыстын жолы жоболду уур болбогой —
Алкыжын энем оозында жүк ле шыпшайт.

— Учы-учында эм мүргий бердеер бе торт?

— Уксан да, балам — энем чачымды сыймады—

— Ончо бар неменин эн жааны от,

От байлу, бастырабыс бис — от балдары.

Мен азий сендий тужымда жаан улустан

Мындый куучын уккам: озо качан да бир

Түрген суу жарадында элбек одорлу саста

Түдүнделип бир ак кемирчек айыл туртыр.
Ээзи, эр кижиге, эртен турадан андай берген,
Эмегени үйдө арткан. Обы-жиби табылбас келин,
Очоктогы оды арайдан туузылып өчө берген,
Отто коноочы көрүп, соодо тарттыр бүдүжин.
«Көрмөсти мыны? Көңжип мееркежерге бе меге.
Көөркөбө бодопп, кем де келбес түнгөй ле!»
Байагы чөйгөндө чайыла коноочыны күп берттир,
Бастыра одын өчүрө жулдай уруп ийиптир.
Ол күн түндө эмегеннин сок жаңгыс сыйны
Ого мендептир. Алама-шикир жүктөнгөн.
Танды адырбай, түниле эжесине жедер дептир.
Тайкылала күрдөн, сууга жүрө берген.
Жаңгыс агаштый жайканба, жалкындар шыкаар.
Жаңгыскан айдай жарытпа, жантиярын бир тушта.
Жаба бол жаңыларынга, ол тушта кем чыдаар,—
Жаңгыскаба, каангыскаба, айылчыга кыйгастанба.
Та неге де мен бу кышкы түндө жол белгелегемдй,
Та кем де арып-чучурап, бистин айлыска
Танды адырбай тынастап, мендеп келеткендй —
Табылана чайлап, танкылап, амырап аларга.
Отты үспей, мен көңжиде саладым, күйзин,
Орчылан алдына трубамнан чедирген чөйүлзин.
Ол та кем келеткен, ады-жолун билбесим.
Орой айылчыма чай кайнадып, белетейдим.

Ч. Айтматов

КАРГАН АНЧЫНЫНГ КОЖОНҒЫ

(«Жакшы болзын, Гүлсары» деп повестинин үзүгү)

... Танабай жаңгыскан болор күүни келген. Ак-мөңкү, ийнедий курч туулар ортозынан чыгып клееткен айды көрүп отураар күүни келген. Айылда үйи балдарын уйуктадып жаткан. Очокто оттын тазыраганы угулган. Анайтканча Танабайдын сын-арказын жымырадып, комыстын үни күүлөп чыккан. Ол комыстын үни кенете салкын коркыдулу улып чыккандый бодолгон. Ол эмезе ээн чөллө ыйлап-сыктап, кунукчылду кожондоп, арга-чагы чыгып, кижиге жүгүрүп брааткандый. Айландыра бастыра неме тымык, ончозы табыш жок, ол жүгүрүп брааткан кижиге не де каруу бербей жат. Жок, жок, ол кижиге эмес, а калыктын

кунукчыл коронынын сүнези. Ол сүне бу улус та, табыш та жок чөлдө бойынын түбегин бадырар жер таппай, коронго күйүп брааткан көксин өчүрер арга бедреп, жүгүрип ле браадат, жүгүрип ле браадат. Ол сок жагыскан ыйлап, бойынын үнини сок жагыскан тындаланып браадат. Танабай онын үйи ого «Карган анчынын кожонгын» ойноп жатканын жаңы ондогон.

... Озо, озо, озо чакта бир карганда бир уул чыккан. Ол жиит те, жалтанбас та болуп чыдаган. Анчынын уур үредүзине адазы оны бойы үреткен. Учү-түбинде келеле, уулы анчы боло берген.

Аткан огы жерге түшпейтен. Онын өлүм сейген огынан тынар-тынду бир де неме качып болбогон. Ол ан-кушты бастыра кырып койгон. Ичинде балалузына да килебейтен, телчигелек жажын да карамдабайтан. Боро эчкинин — бастыра эчкилердин энезинин, уйазын кырып койгон. Учү-учында Боро Эчки ле карган Боро Теке экү арткылаган. Боро Эчки ого жүк Боро Текеге киле, онон өскө бистин угыбыс кезилерге жат деп, жиит анчыга жайнай берген. Же анчы мыны кулактын кырына да албай, торбок кирелү, карган Боро Текени кайадан тегеледе адып ийген. Ол тушта Боро Эчки анчыга тал-тууралай туруп береле, ыйлай согуп, каргай берген: «Жүрегиме ат, үзүт. Мен кыймык та этпезим. Же сен жазып ийеринг — ол сенин калганчы адыжын болор». Жиит анчы аймап калган Боро Эчкинин сөстөрине каткыра берген. Онон лаптап ла шыкайла, «жарс» берип ийген. Же Боро Эчки жыгылбаган. Ок онын алын колына тийген. Анчы коркый берген — ол бир де жаспаган ине. «Же бот — деп, Боро Эчки ол дөөн бурылала айткан, — а эмди мени, аксак, шыркалу немени, жаба једип көр!» жиит анчынын бу сөстөрдөн каткызы келген. «А сен менен качып көр. Јеттиртсен — килемји сакыба. Мойнынды кайра толгоп ийерим!»

Канча күнге түни-түжи кайаларла, кајууларла, корым-таштарла сүрүжү башталган.

Боро Эчки јеттиргиспей турган. Анчы мылтыгын туку качан таштап ийген, кийими телик јок тилилип калган. Ол оны Боро Эчки тынду неме чыгып болбос кайалар дөөн ээчидип экелгенин сеспей калган. Мынан ары өрө дө чыгар эмес, төмөн дө түжер эмес. Боро Эчки оны бого арттыргызып, каргап койгон: «Мынан сен барып болбозынг, сени кем де аргадап албас. Эмди мен чилеп, сеге сенин адан ыйлазын. Балдарын јылыйткан, угын кестирткен мен

чилеп кородозын. Бу таш кырлардын, соок кырлардын ортозында сок жангыскай улузын, мен чилеп улузын, эчки малдын энези карган Боро Эчки чилеп. Каргап койдым сени, Карагул, каргап койдым...» Онон бойы ыйлап, ыйлап, таштардан ташка, туудан тууга калып, жүре берген.

Жиит анчы баш айланар бийикте артып калган. Ол жүзин кайага жапшырып алала, жангыс ла бут базылар таштын жигинде турган. Ары-бери көрөргө коркымчылу. Ого жер де көрүнбес, тегери де көрүнбес.

Онойткончо, адазы оны кайдан бедребеди болбогой. Тууларды ончозын тибирип келген. Онон орык жолдо уулдын таштап ийген мылтыгына туштайла, оны түбекке түштир деп сезип ийген. Канча жиктерле, караңуй капчалдарла: «Карагул, сен кайда? Карагул, үн бер?!» — деп багыра, багыра жүгүрүп ийген. Таш туулар карсылдада каткырып, ого онын ла сөстөриле каруузын жандырган: «Карагул, сен кайда?! Карагул, үн бер!»

«Мен мында, ада!» — деп, кенетийин бийиктен ого үн угулган. Карган канкас эделе, кижичыгып болбос кайанын тал-ортозында турган уулын көрүп ийген. Ол телекей дөөн бурылар аргазы жок, кайа көрүп турган.

— Сен ого канайып бар калган, кайран уулым? — деп, адазы коркып сураган.

— Оны сураба да, ада, — деп, уулы каруу жандырган. — Мен буруладып койгон турум. Мени бого карган Боро Эчки эчидип экелеле, каргап койды. Менин турганым көп күндөр өтті. Менин жерди де, күнди де, тегерини де көрөр аргам жок. Сенин жүзинди де көрбөй жадым, ада. Киле, ада, меге, кинчегимди жеңилтедип сал, ада, мени адып сал. Адып сал, ада, мени, сөөгимди жууп сал.

А адазы нени этсин! Ыйлап-сыктап, ары-бери болот, же бир де болужар арга жок. А уулы десе жайнап ла жат: «Түргөн ат, ада, ат! Киле меге — ат!» Энирге жетире адазы тидинип болбогон. Онон күн ажып браадарда, уулын шыкайла, адып ийген. Мылтыгын таштарга оодо соголо, уулынын сөөгинин үстине айрылыштын кожоңын комыдай берген.

Уулым Карагулым, мен сени өлтүрдим.

Уулым Карагулым, ак-жарыкта жангыскай арттым.

Уулым Карагулым, салым мени каргады,

Уулым Карагулым, салым мени бурулады.

Уулым Карагулым, ненин учун мен сени,

Уулым Карагулым, анчы эдип үрөткөм,
Уулым Карагулым, ак-жарыкта тынар-тындуу,
Уулым Карагулым, сен не бастыра кырдың не?
Бу ак-жарыкка жүрөргө, өзүргө келген неме,
Уулым Карагулым жүргөн, өскөн болзо кайдат.
Уулым Карагулым, мен сок жангыскан артпаган болзом
кайдат.
Уулым Карагулым, эмди мениле кожо
Кем де ыйлабас, уулым Карагулым.
Мен сени адып салдым, уулым Карагулым
Бойумнун колымла өлтүрдим, уулым Карагулым...

... Танабай жебрен кыргыс ый-калак кожонды угуп,
унчукпас ла карануй туулардын ортозында ай чыгып,
учкур башту мөнкүлөрдүн, барчакталган кайалардын
үстиле салактап браатканын айылдын жанында көрүп
отурган. Божоп калган нөкөри ол керегинде жакшы са-
нанзын деп, ойто ло жайнай берген.

А Жайдар айылда улу анчы Карагул учун ыйды
комыстап ла жаткан:

Мен сени адып салдым, уулым Карагулым,
Ак жарыкта жангыскан артып, уулым Карагулым...

Иван Михайлович ГОГОЛЕВ

Саха бичиичи Иван Михайлович Гоголев 1930 жылда Вилкойск городто чыккан. 1954 жылда Москвадагы А. М. Горькийдин адыла адалган Литературный институтты божоткон болор. Онын баштапкы бичиги «Кычырылу оттор» 1952 жылда кепке базылып чыккан. Бүгүн И. Гоголев — көп тоолу бичиктердин авторы. «Айхал»¹ деп үлгөрдү алтай тилге поэт П. Самык көчүргөн.

АЙХАЛ¹

«Айхал» дегенде, бу сөстөн
Тайга кижиге жалакай.
«Айхал» дегенде, бу сөстөн
Ай, күн сени айланар.

«Айхал» деп айдып, албатым
Айылчыны үйгө кычыратан.
Аштаган-суузаган кижинин
Алдына ажын салатан.

«Айхал» деп айдып, адазы
Уулы чыкканына ыргайтан.
«Айхал» деп айдып, анчылар
Аткан алузын алатан.

«Айхал» деп агару бу сөсти
Ада жаштан угадым.
«Айхал» деп айдып, ыраакта
Албатым жаңыла уткыйдым.

Амыр иштеген кижиге
«Айхал» деп айдып өдөдүм.
Айлаткыш түбинде жылдысты
«Айхал» деп кайкап көрөдүм.

¹ Ай х а л — саха калыктын озогы өйдөги эзендежи.

Ай кеберлү кыстарга
«Айхал» деп айдарын сүүйдим.
Ак сагалду карганды
«Айхал» деп тооп уткыйдым.

«Айхал» деп айтканда, нөкөрүм,
Сен учун чөөчөйүм көдүредим.
Кымызыс кожо амзаак деп,
Комызыс кожо тындаак деп.

«Айхал» дегенде, тенерис
Жаркындалар — ол кайкал.
Жииттер сүүжип, тыныжы
Бириккенде — ол «айхал»

«Айхал» — ол анчы мылтыгы
Кайаларда жангыланат.
«Айхал» — ол жараш эдимди
Сөөктөн кезип, ус кайкайт.

«Айхал» —
сахалар жакшылажы
Ургүлжиге
жаркындалгай.
Албатыс
кайкалы, жаражы
Ак-жарыкка
жангырагай.

Телекейлик литературадан

ИСИКАВА ТАКУБОКУ

(1885-1912)

Исикава Такубоку — япон калыктын сүүгөн поэди. Ол жокту улустын билезинде чыккан. Оскон-чыдаган жери — журт жер. Школды эрте чачып ийеле, Такубоку жаан городко — Токио барган. Мында ол бешжолдыкла (танка), үчжолдыкла (хокку) чүмдеп марын тапкан. Онын көп үлгерлеринде төрөл жеринин жаражы журалган. Алтай тилге Исикава Такубокунун үлгерлерин поэт Б. Бедюров орус тил ажыра көчүргөн. Жилбиркеген кычыраачы «Бай Терек» (1983, с. 97-98), Алтын-Казык (1984, с. 45-46) деп кееркедим-литературалык жуунтыларды алып кычырап аргалу.

Исикава Такубоку

Жок, канайтсам да,
Мен сени ундыбазым,
Төрөл Сибутами журтым!
Мениле сенин тууларын!
Мениле сенин сууларын!

* * *

Сүүри тууга мен чыктым.
Сүүнгениме эрик жок.
Бөрүгимле жаңыдым.
Же канайдат, катап ок
Жерге түштим, жабыска.

* * *

Деремненин тенеге —
Шак онойып нөкөрим

Төс городто көрүнди.
Үч те күн өтпөди,
Үйгө жана бурылды.

* * *

Журтка жууктап баратса,
Жол жакалай обоо таш.
Быыл, байла, база ла
Койу, узун өлөңдө
Көмүлип калган болбайсын.

* * *

Кырларын саткылайт,
Тууларын саткылайт,
Тудуш ачу аш јуткулайт...
Онойып божойт улузым!
Олорго жүрек тартылат,
Онтоп ачу сайылат.

Б А Ж А Л Ы К Т А Р

Солтоннын уулдары (кеп куучын *Б. Бедюров*тын бичип алганыла) . . . 3

ЭМДИГИ АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАДАН

Адаров А. О. Албатым	12
Суразаков С. С. Улалу	13
Палкин Э. М. Койчы	36
Кокышев Л. В. Тайгыл керегинде баллада.	40
Жерлик гладиолус.	42
Лазарь Кокышевтин жаш тужынанг. (<i>И. Сабашкин</i> нин эске алын- ганынан)	42
Кондаков Г. В. Онын журуктарында туулар тынгылайт. (<i>Ш. Ша- тинов</i> тын көчүргениле)	45
Кочеев И. Уүре-желелер	45
Укачин Б. У. Энемнин сыйы	57
Шатинов Ш. Бөркимди араай уштыдым	58
Төлбөсов К. Ч. Күзел	59
Самык П. Аттар.	69
Кандый жараш телекей!	72
Каинчин Д. Кырада истер	73
Суркашев Б. Улгер бичири албан эмес	91
Ередеев А. Я. Жилбиркек эзин	91
Бедюров Б. Я. Эл жериме эземим	97

КАРЫНДАШТЫК ЛИТЕРАТУРАДАН

Есенберлин И. Чөлдөрдүн жайымы учун	98
Даржай А. Коноочы	108
Айтматов Ч. Т. Карган анчынын кожоңы	109
Гоголев И. Айхал	113

ТЕЛЕКЕИЛИК ЛИТЕРАТУРАДАН

Такубоку И. Улгерлер	115
--------------------------------	-----

Книдзюва Нина Михайловна

ВНЕКЛАССНОЕ ЧТЕНИЕ

«Родная земля»

Редактор Р. А. Лыкова. Художественный редактор В. И. Орто-
нулова. Технический редактор Е. К. Манышева. Коррек-
тор А. К. Торбокова.

Сдано в набор 10.12.92 Подписано к печати 05.04.93. Формат
60×841/16. Бумага офс. кн-журн. Гарнитура балтика. Печать офсетная.
Усл. п. л. 6,9. Уч. -изд. л. 6,5. Тираж 4000 экз. Заказ 92.

Книжное издательство «Юч-Сюмер» Республики Алтай. 659 700, г. Горно-
Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.
Горно-Алтайская республиканская типография, пр. Коммунистический 35.

